

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА
АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Д 10.24.700 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

**Кол жазма укугунда
УДК 811.512 (575.2) (043)**

БИЙГЕЛДИЕВА НУРЖАН АБДЫГУЛОВНА

**КӨРКӨМ ТЕКСТТЕГИ РЕТРОСПЕКЦИЯ ЖАНА ПРОСПЕКЦИЯ
КАТЕГОРИЯСЫ**

10.02.01 – кыргыз тили

**Филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын**

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2025

Диссертациялык иш С. Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин кыргыз жана орус тилдер кафедрасында аткарылды.

- Илимий кеңешчи:** **Мусаев Сыртбай Жолдошович**
филология илимдеринин доктору, профессор,
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академиги, Б. М. Юнусалиев атындагы Тил илими институтунун директору
- Расмий оппоненттер:** **Ормонбекова Ардакбүбү Ормонбековна**
филология илимдеринин доктору, доцент
Абдувалиев Ибраим
филология илимдеринин доктору, профессор,
Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын башчысы
Дарбанов Маккамбай Ерматович
филология илимдеринин доктору, доцент,
Заманбап эл аралык университетинин ректору
- Жетектөөчү мекеме:** Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин
Гуманитардык факультетинин филология бөлүмү
(720044, Бишкек шаары, Жал кичи району, Тыналиев көчөсү 30-43)

Диссертациялык иш 2025-жылдын 28-мартында саат 15-00дө Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.24.700 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, Фрунзе көчөсү, 547. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc.vak.kg/b/102-e6q-jiw-jrm>

Диссертация менен Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч., 547), Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын (720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265а) илимий китепканаларынан жана Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиясынын сайтынан (<https://vak.kg/>) таанышууга болот

Автореферат 2025-жылдын 26-февралында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин доктору

С. К. Каратаева

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Тилдик системанын эң жогорку деңгээли катары текстти таануу – лингвисттерди тексттин өзгөгүндө эмне жатат, кандай форманын негизинде жаралат, кандай эрежени сактайт сыяктуу суроону чечүүгө багыттоодо. Өз алдынча сапатка ээ болгон тил илиминин бир бөлүгү катары тексттик лингвистиканын калыптануусу азыркы лингвистикалык илимдин бардык өнүгүү процессин өзүнө камтыйт.

Диссертациялык иште тексттик категория түшүнүгү тексттин типологиялык белгилеринин аспектисинде каралып, коммуникативдик актыны эсепке алуу менен аныкталды. Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясын анализдөөнүн башкы критерийи болуп, стилистикалык маани саналды. Ал ар түрдүү деңгээлдеги тилдик каражаттардын бириккен жыйындысынан туруп, бирдиктүү коммуникативдик дайындоонун баарлашуусунун максатынын, тилдик каражаттын жана спецификалуу айтымдардын маңызында ишке ашты. Бул категориялар функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары лингвистикалык талдоого алынды.

Тексттик лингвистика жаатында изилдөө жүргүзүп келе жаткан И. О. Москальская (1981), М. А. Сапаров (1974), Ю. А. Урманцев (1961), Т. И. Сильман (1967), Э. Бенвенист (1969), Д.С. Лихачев (1962), Л. Ельмслев (1963), С. Д. Кацнельсон (1984), Г. В. Колшанский (1974), В. М. Солнцев (2003), Н. С. Болотнова (1992), И. Р. Гальперин (1980), Т. М. Дридзе (1984), Н. И. Жинкин (1982), И. А. Зимняя (1976), С. Ж. Мусаев (1993, 1999, 2000, 2001, 2020, 2021), С. Өмүралиева (1987, 1999, 2002, 2005), Ж. Мамытов (1990, 2002, 2007), Б. Ш. Усубалиев (1994), Т. С. Маразыков (1996, 2005, 2014, 2020), А. Э. Абдыкеримова (2003, 2008) ж.б. окумуштуулардын пикирине таянуу менен диссертациялык эмгекте кыргыз тилинде жазылган көркөм чыгарманын толук текстиндеги ретроспекция жана проспекция категориясына лингвистикалык анализ экстралингвистикалык негизде жүргүзүлдү. Ал категориялардын ролу ар түрдүү коммуникациянын чөйрөсүндө аныкталды, алардын көркөм баарлашуунун сферасындагы өзгөчө маанилери ачылып берилди.

Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясын изилдөөгө алуу – азыркы учурда коммуникативдик функционалдык багытка туура болгон ыкта ишке ашты жана аралаш илимдердин маалыматтарына таянылды. Ошондой эле, кыргыз тилиндеги көркөм чыгарманын материалында, функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары илимий-теориялык негизде биринчилерден болуп аныкталды. Бул диссертациялык иштин актуалдуулугун көрсөтөт.

Диссертациянын илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иш С.Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин кыргыз жана орус тилдер кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты – көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категорияларын кыргыз тилиндеги материалдын негизинде лингвистикалык талдоого алууну, көркөм тексттин функционалдашуусунун структурасын жана өзгөчөлүгүн көркөм стилдин спецификасында табууну, экстралингвистикалык негизге шарттоону аныктап берүүнү көздөйт.

Бул максаттарды ишке ашырууда төмөнкү конкреттүү милдеттерди чечүү зарыл:

1. Жалпы тил илиминде жана кыргыз тил илиминде тексттик лингвистикасын, көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясын илимий-теориялык аспектиде изилденишин иликтөө жана ал категорияларды шарттаган экстралингвистикалык факторлорду белгилөө;

2. Прозалык көркөм тексттин өзгөчөлүктөрүн, көркөм текстке лингвистикалык анализ жүргүзүүнүн жолдорун, методдорун, грамматикалык жана көркөм убакыттын карым-катышынын теориялык негиздерин, учурдагы кептин убакыттын грамматикалык категориясынын баштапкы түшүнүгү катары кыргыз тилинин материалында берилишин аныктоо;

3. Көркөм тексттеги ретроспекция категориясынын мазмундук-маанилик деңгээлин жана анын функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары мейкиндик түзүлүшүн, ретроспекциялык тилдик айтылыштарын, ретроспекция категориясынын аткаруу функцияларын (кыргыз тилиндеги көркөм тексттин мисалында) талдоо;

4. Көркөм тексттеги проспекция категориясынын мазмундук-маанилик деңгээлин, функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары мейкиндик түзүлүшүн, проспекциялык тилдик айтылыштарын жана аткаруу функцияларын (кыргыз тилиндеги көркөм тексттин мисалында) изилдөө;

5. Көркөм текстте ретроспекция жана проспекция категорияларынын бири-бири менен болгон карым-катышын жана ал категориялардын туюнтулуу өзгөчөлүктөрүн анализдөө.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы:

1. Алдыга коюлган максатты ишке ашырууда белгилүү философ, окумуштуу, психолог, лингвисттердин ж.б. тексттик лингвистика, көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы жөнүндөгү илимий-теориялык иликтөөлөрү жетекчиликке алынды, ал категорияларды шарттаган экстралингвистикалык факторлор аныкталды жана диссертанттын өзүнүн жекече илимий ойлору теориялык жана практикалык жактан негизделип берилди;

2. Көркөм текстте белгилүү коммуникативдик-стилистикалык функцияны аткарган жана көркөм кептин стилдик өзгөчөлүгүнө аталган чөйрөдөгү баарлашуунун максатына жана милдетине, башка тексттик категориялардын белгилерине ээ болгон ар кандай деңгээлдеги тилдик каражаттар, лингвистикалык анализ жүргүзүүнүн жолдору, методдору, грамматикалык жана көркөм убакыттын карым-катышынын теориялык негиздери, учурдагы кеп түшүнүгү ж.б. фактылык материалдардын негизинде ачылып көрсөтүлдү;

3. Кыргыз тилиндеги толук бүткөн көркөм текстте текст түзүүчүлүк мааниге ээ болгон ретроспекция категориясына (мурда бул планда алар атайын иликтөөгө алынбаган) комплекстүү түрдө дисциплиналар аралык анализ жасалды, анын мазмундук-маанилик деңгээли, функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары мейкиндик түзүлүшү, ретроспекциялык тилдик айтылыштары, аткаруу функциялары (кыргыз тилиндеги көркөм тексттин мисалында) талдоого алынды;

4. Көркөм тексттеги проспекция категориясынын мазмундук-маанилик деңгээли, функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары мейкиндик түзүлүшү, проспекциялык тилдик айтылыштары жана аткаруу функциялары (кыргыз тилиндеги көркөм тексттин мисалында) изилдөөгө алынып, фактылык материалдардын негизинде мүнөздөлдү;

5. Көркөм текстте ретроспекция жана проспекция категорияларынын бири-бири менен болгон карым-катышы жана ал категориялардын туюнтулуу өзгөчөлүктөрү, айтылыштарын түзгөн тилдик каражаттары анализделип, алардын үстүрт, же композиционалдык-структуралык жана терең, же мазмундук-маанилүүлүк деңгээлдери экстралингвистикалык негизде, б.а. ФССК катары структурасына кеңири лингвистикалык талдоо жасалып, тийиштүү илимий-теориялык тыянактар чыгарылды.

Диссертациялык иштин практикалык мааниси көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясын иликтөөдөн чыккан натыйжаларды бардык изилдөөчүлөр (студенттер, магистранттар, аспиранттар ж.б.) колдоно алышат. Ретроспекция жана проспекциянын каражатын колдонуу принцибин билүү – көркөм текстти жаратуучуларга жана аны редакциялоочу адистерге да эң керек. Филология адистиги боюнча “Текст таануу”, “Кеп маданияты”, “Стилистика”, “Тексттик лингвистика”, “Текстке лингвистикалык талдоо”, “Көркөм чыгарманы талдоо” сыяктуу курстардын мазмунуна иштеги факт-материалдар, натыйжа-тыянактар, жоболор кирет.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Экстралингвистикалык негизге шартталган, көркөм стилдин өзгөчөлүгүнөн чыккан ретроспекция жана проспекция – көркөм тексттин башкы, милдеттүү түрдө текст түзүүчү категориясы. Автордун таанып билүү, коммуникативдик жана автор менен окурмандын гармоникалуу баарлашуу

процесси өз ара биргелешкен аракеттин корутундусун көрсөтөт.

2. Ретроспекция жана проспекция көркөм текстте абдан олуттуу категория, алар чындыгында, тексттик параметралдык касиетке ээ болуп, жазуучунун коммуникативдик-таанып билүүчүлүк ишмердигинин перспективдүү-ретроспективдик мүнөзүн чагылдырат.

3. Автордун таанып билүү ишмердигинин өзгөчөлүгү текст түзүү процессинде көрүнөт. Текстти көркөм баарлашууда диалогдуулук мамилени реализациялоочу көрүнүш катары, текстти психологияда кабыл алуу жана түшүнүүнү – анда ретроспекция жана проспекция категориясынын бар болушу аныктайт. Бул категориялардын бөтөнчүлүгү – бирдей убакта эки деңгээлди: үстүрт, же композиционалдык-структуралык жана терең, же мазмундук-маанилүүлүктү – таанып билүүчүлүк-коммуникативдик процессти билдиргенинде.

4. Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясынын тилдик айтылыштары ар түрдүү деңгээлдеги тилдик бирдиктерден турган толук системаны түзөт, алар функционалдык-семантикалык жактан гана негизделбестен, ошондой эле стилистикалык да мүнөзгө ээ болушат. Аталган категориялардын айтылыш каражаттары мейкиндик принциби боюнча уюшулат, ошондуктан бул категориялар функционалдык семантикалык-стилистикалык категориянын статусуна ээ болушат. Башкача айтканда, алар автордун таанып билүү ишмердигин жана көркөм чөйрөдө болгон баарлашуудагы текст түзүү процессин чагылдырат, көркөм тексттин композиционалдык-маанилүүлүк түзүлүшүн изилдөөнүн башкы куралы болуп саналат.

5. Көркөм коммуникативдик-таанып билүүчүлүк ишмердиктин перспективдик-ретроспективдүү мүнөзү жана көркөм чыгарманы жаратуу процессинде автордун ой жүгүртүүсү, ошондой эле коммуниканттардын перцептуалдык ой жүгүртүүчүлүк мнемоникалык ишмердиги – тексттик тегиздиктеги ретроспекция жана проспекция категориясынын ажырагыс карым-катышын негиздейт. Мындан алардын жупташкан категория экени жана тексттик башка категориялардан болгон айырмасы көрүнөт.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Диссертациялык эмгекте көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы Ч.Айтматовдун “Кылым карытаар бир күн” жана К.Жусубалиевдин “Муздак дубалдар” романдарынын материалында экстралингвистикалык факторлорго таянуу менен лингвистикалык анализге алынды. Ретроспекция жана проспекция категориясына функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары чыгарылган жалпылоолор жана илимий корутунду-тыянактар изденүүчү тарабынан жеке ишке ашырылды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы.

Диссертациянын негизги жыйынтыктары «Категории ретроспекции и проспекции в художественных текстах (на примере романа Ч. Айтматова «И дальше века длится день»)» ISBN 978-620-6-17269-7 аталышында Lambert Academic Publishing (Германия) аттуу дүйнөлүк басмаканада китеп болуп жарыяланып, эл аралык деңгээлде Россия, Европа, Африка, Орто Азия жана Латын Америкада окулууда. Аталган китептин мазмунунда чет элдик индекстелген (РИНЦ) илимий басылмаларда чыккан 7 макала камтылган.

Казакстан Республикасынын М.Х.Дулати атындагы Тараз университети тарабынан уюштурулган «Көз карандысыз Казакстан: Тил жана ономастика» аттуу эл аралык илимий-практикалык конференцияга, (Казакстан Республикасы, Астана шаары, (28-март, 2023-ж.) жана IV эл аралык илимий-практикалык конференцияда уюштурулган «КМШнын Мыкты мугалими – 2023» (1-июнь, 2023-ж.) аттуу эл аралык долбоорго катышып, талкууга чыккан макала үчүн II даражадагы диплом жана «КМШнын Мыкты мугалими – 2023» медалы берилген. Диссертациялык иш С.Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин кыргыз жана орус тилдер кафедрасынын кеңейтилген жыйынында талкууланып, коргоого сунушталган.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы. Диссертациянын негизги мазмуну жана натыйжалары жалпысынан 20 илимий макалада чагылдырылды: анын ичинен чет элдик басмада – РИНЦ системасындагы журналда – 10 макала, КРдин РИНЦ индекстелген жана УАК тарабынан сунушталган мезгилдүү илимий басылмаларда – 10 макала жарык көрдү.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертациялык эмгек киришүүдөн, 5 бөлүмдөн, корутундулардан, жалпы жыйынтыктоодон, колдонулган адабияттардын тизмесинен, тиркемеден, талдоого алынган көркөм тексттин материалынын тизмегинен турат. Иштин жалпы көлөмү – 318 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Изилдөөнүн негизги мазмуну, диссертациялык изилдөөнүн өз алдына койгон милдеттеринин аткарылыш ырааттуулугуна ылайык берилди.

Киришүү бөлүмүндө теманын актуалдуулугу, максаты, милдеттери, алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы, изилдөөнүн практикалык мааниси, коргоого коюлуучу негизги жоболор, изденүүчүнүн жеке салымы, изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы, жарыяланышы, иштин түзүлүшү жана көлөмү тууралуу маалыматтар берилди.

Иштин I бөлүмү «Текстке лингвистикалык анализ жүргүзүүнүн ал-абалы, проблемалары» деп аталат. Анда темага ылайык жүргүзүлгөн изилдөөлөргө обзор жасалат, алар тексттик лингвистика жана тексттик категория түшүнүгүнө, алардын көйгөйлөрүнө, ретроспекция жана проспекция категориясына көңүл бурушкан. Лингвистикалык эмгектерде тексттик категорияга аныктама берүүдө, азыркы мезгилдин талабына ылайык, анын

типологиялык жана параметралдык касиетине өзгөчө маани берилген. Ошондой эле экстралингвистикалык факторлордун негизинде жаралган ретроспекция жана проспекция категориясынын текст түзүүчү категория катары типтери, алардын көркөм тексттеги өзгөчөлүктөрү белгиленген.

1.1. Жалпы тил илиминде тексттик лингвистиканын илимий-теориялык жактан анализдениши. Тексттик лингвистика – илимий дисциплина, анын максаты – адамдардын баарлашуусунун өбөлгөлөрүнүн жана шарттарынын маңызын жана уюштурулушун баяндоо. Тексттик лингвистиканын мындай түшүнүгүнө ылайык, тексттин өзү – изилдөөнүн предмети, ал – оозеки, же жазуу жүзүндөгү кептин продуктусу, тилдик бирдиктерден турган, лексикалык, грамматикалык, логикалык, стилистикалык байланыштардын түрлөрү менен бириккен чыгарма [Гальперин, 1981:43].

Тексттик лингвистика бир функционалдык стилге, бир жанрга таандык болгон тексттин түрлөрүн гана изилдөөгө албастан, анын типологиясынын курулушунун башка критерийлерин да аныктайт. Тил илиминде тексттин лингвистикасына арналган көптөгөн илимий эмгектер бар.

В. К. Гречко, Н. Д. Зарубина, М. Н. Кожина, Т. В. Матвеева, З. Я. Тураева, Н. А. Слюсарева ж.б. көрүнүктүү баскычта функционалдык семантикалык категориянын (ФСКнын) багытын аныкташкан. Алардын ичинен И. Р. Гальперин, Т. В. Матвеева, М. Н. Кожина, А. Н. Мороховский, Е. В. Сидоров, В. А. Сергия, З. Л. Тураева, И. Я. Чернухина ж.б. лингвисттердин эмгектеринен категория түшүнүгүнүн функционалдык-грамматикалык багытта каралганын көрөбүз.

Текстке эң татаал кубулуш катары мамиле жасоодо, тилдин ар түрдүү деңгээлдеринин карым-катышта болуусун эске алуу менен анын күчөтүлгөн функционалдык аспектинин стимулдаштыруу керектиги байкалды. Категориялык-тексттик стилистикада текстти бүтүн жыйынды катары моделдөөдө, категорияларды топтоо маселеси өтө курч турууда. Ошондой эле бардык коммуникацияга кызыгуунун өсүшү менен текстке лингвистикалык анализ жүргүзүүдө башка илимдер: психология, социология, философия, коммуникациянын теориясы, физика, информатика ж.б. менен бирдиктүү иш алып баруу зарылдыгы жаралды. Лингвистиканын келечегинде бир объектиде ар түрдүү аспекти бир бүтүндүккө бириктирүүчү жөндөм жатат [Колшанский, 1984:126].

1.2. Кыргыз тил илиминде тексттик лингвистиканын илимий-теориялык аспектиде изилдениши. Азыркы учурда тексттин лингвистикасы тил илиминин бир тармагы катары жалпы тил илиминде гана эмес, ата мекендик лингвистикада да зор кызыгуу жаратууда. Кыргыз тил илиминде тексттин лингвистикасына арналган көптөгөн монографиялар, макалалар, диссертациялык эмгектер жаралууда, аларда тексттин теориясын окуп-

үйрөнүүгө багытталган тармак катары лингвистика эсептелинет. Кыргыз филологиясында тексттик лингвистиканын алкагындагы изилдөөлөрдү С. Мусаев (1999, 2000, 2001, 2010), Ж. Мамытов (1990, 2002, 2007), С. Өмүралиева (1999, 2002, 2005), Б. Усубалиев (1994), Т. Маразыков (1996, 2005, 2014, 2020), А. Абдыкеримова (2008) ж.б. окумуштуулар көркөм тексттердин тилине тиешелүү маселелерди тексттердин структуралык-семантикалык, прагматикалык, интеграциялык түзүлүшүнүн маселелери менен бирдикте жүргүзүшкөн.

Текст – кеп чыгармачылыгы менен байланышкан, маанилүү бир бүтүндүктү туюндурган, аталышы, башталышы жана аякталышы бир бүтүндүккө ээ болуп турган, жогорку фразалык маанилүү, грамматикалык, логикалык өз ара байланыштарга ээ, стилистикалык жанрдын бирине тиешелүү, максаттуу жана прагматикалык мүнөзгө ээ, жазуу түрүндө ишке ашырылган чыгарма [Өмүралиева, 1999: 7].

Бүгүнкү күндө тексттик лингвистика тексттик коммуникативдик теория катары, бир жагынан, “тексттин жалпы теориясы”, экинчи жагынан “тексттин жеке теориясы” багытында өз ара эриш-аркак байланышта өнүгүү менен текстти эмикалык жана этикалык, статикалык жана динамикалык, пропозиционалдык жана коммуникативдик аспектиден изилдөөгө көңүл бурулууда [Мусаев, 2001:195]. Тексттин маанилик бүтүндүгү жөнүндө сөз болгондо, анын темасы да өз ичинен бир нече бөлүктөргө бөлүнө тургандыгы көрсөтүлөт.

Ал бөлүктөр подтема, микротема же микротекст деп аталат. Ошол эле бөлүктөр көпчүлүк учурда тексттин абзацына дал келип, тексттин маанилик жактан андан ары бөлүүгө мүмкүн болбогон, өзүнчө темага ээ бөлүгү катары түшүнүүнү шарттайт [Маразыков, 2005:84].

Тексттин ички байланышынын бир тармагы катары текст ичиндеги бир абалдан экинчи абалга өтүүсү болуп саналат, ал бир мазмундук линиядан көп линияга өтсө да, ошол эле учурда логикалык бүтүндүктү сактайт. Семантикалык маанилүүлүктү туюндуруу, ар бир сөз түркүмүнүн өзгөчө орду, этиштик формалардын ой улаш касиети тексттин ички байланышын шарттайт. Ал эми тексттик түзүлүштүн мейкиндик-мезгилдик абалга байланыштуулугу жөнүндөгү маселени көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы карайт. Ал эми генеалогиялык жактан тектеш тилдердин карым-катышын тастыктаган тилдик бирдиктерди иликтеп олтуруп, алардын кайсы тилден кайсы тилге ооп өтүп кетиш мыйзамченемдиктерин аныктоо өтө кыйын. Анткени, тектеш тилдердин тыбыштык түзүлүшү гана эмес, грамматикалык түзүлүшү да бири-бири менен жалпылыкты түзбөй койбойт [Абдувалиев, 2012:95].

Тектеш түрк тилдердин лингвист-окумуштууларынын С. М. Джаферова

(1973), У. Ембергенов (1971), А. И. Искаков (1951), А. К. Кайдаров (1988), Б. Ш. Катембаева (1965), Кожа Айшен (2010), Кожа Ергүн (2010), Л. Ш. Шагдаров (1962), Хамид Түмүр (1982), М. Худайкулиев (1962) ж.б. эмгектери түрк тилдеринин ортосундагы жалпылык менен айырмачылыктарды илимий жактан иликтеп берген. Азыркы кыргыз тили илиминде түркологиялык багыттарды изилдөөгө алган тилчи-окумуштуулардын катарына Ө. Ш. Мамаюсупов (1992), Т. Садыков (1997), Г. Жумакунова (2005), Б. Сагынбаева (2006), И. Абдувалиев (2012), ж.б. кошууга болот.

Диссертациялык иште көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары, б.а. анын мейкиндик түзүлүшкө ээ экендиги, функционалдык семантикалык категориядан башкача – ар түрдүү деңгээлдик каражат семантикалык-грамматикалык принцип менен эмес, функционалдык-стилистикалык жактан жаралганы талдоого алынды.

1.3. Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясынын изилдениш абалынын жалпы мүнөздөмөсү. Ретроспекция жана проспекция түшүнүктөрүнүн өзөгүндө чыгармада чагылдырылган көрүнүштө тексттеги убактылуу катмарлардын жылышы, окуялардын мазмундук линиясынын ырааттуулугунун бузулушу жатат, алар тексттик оппозицияны жаратышат. Ал көркөм тексттин жалпы темпоралдык континуумунун алкагында дисконтинуумдун формасы болуп саналат, жана анын жалпы белгиси – убактылуу багытка ээ болушат, бул категориялардын башкалардан болгон айырмачылыгын көрсөтөт.

Көптөгөн изилдөөлөр текст түзүүчү ретроспекция жана проспекция категорияларды өз алдынчалуулукка ээ касиеттерин, ошону менен катар текстте алардын милдеттүү мүнөзүн ачып көрсөтүшкөн. Аларга:

И. Р. Гальперин (1989), Т. Болгарева (1982), О. Б. Сиротинина (1983), Н. А. Змиевская (1984), Л. Н. Федорова (1982), Н. В. Брускова (1983), И. А. Левковская (1984), Д. Д. Антипова (1988), Т. В. Матвеева (1990) ж.б. кирет.

Ал эми кыргыз филологиясында, көркөм адабияттын тилин лингвистикалык жактан изилдөө багытындагы илимий-теориялык жана методологиялык эмгектер Жээналы Шери уулу (1993), М. Борбугулов (1996), Ж. Шериев, А. Муратов (2004), А. Кадырмамбетова (1999) ж.б. бар. Жогоруда белгиленген илимий изилдөөлөрдө көркөм чыгарманын тили боюнча жалпы мүнөздөгү маалыматтарда көркөм каражаттар, троптор, стилистикалык фигуралар жана ыкмалар, композициялык каражаттар жөнүндө сөз болуп, көркөм адабияттын тилинин спецификасы алардын негизинде көрсөтүлөт.

Тил – кеп – текст түшүнүктөрү бири-бирин аныктайт, шарттайт, бири-бирисиз өнүгүшү, реализацияланышы мүмкүн эмес. Кыргыз тил илиминде бул

маселелер боюнча эмгектерде Б. Орузбаева (2002, 2004), К. Сартбаев (1966), Т.Токоев (2006), О. Ибраимов (2005), С. Давлетов (1999), Ж. Чыманов (1997, 2001, 2009), А. Эшиев (1995, 1996, 1998), А. Чолпонбаев, Н. Календарова (2002), Г. Жаманкулова (2002), Ж. Дүйшеев (2006), В. Мусаева (1996, 2006, 2008, 2009), С. Рысбаев (1992, 1998), З. Тагаева (2008), Н. Бийгелдиева (2006, 2007, 2009, 2014, 2023) ж.б. иштелип чыккан.

Ретроспекция жана проспекция категориясы – өз алдынчалуулукка ээ болгон тексттик категориялар, аларды тексттин үстүрт жактагы композициялык-структуралык деңгээлинен көрөбүз. Диссертациялык иште аталган категорияларга кыргыз тилиндеги көркөм чыгарманын текстине анын спецификасын (алардын түзүлүшүн жана аткаруу милдеттерин) эске алуу менен анализ жүргүзүлдү. Бул – бүгүнкү күндө текст кептик бирдик катары лингвистикалык изилдөөнүн конкреттүү предметине айланганынын жана аны лингвистикалык жактан анализге алуу кеңири практикалана баштагандыгынын далили.

Ретроспекция жана проспекция категориясы тексттин функциясынын байланыштуулугу менен чектелбейт. Башкысы, баяндоодо вектордук багытты көрсөтүп, алар текстти түзүүдө ар түрдүү формалдык ыктарды ишке ашырат жана алар менен өз ара мамиледе болгон убактылуу жана мейкиндүү аспектиде: алга-артка, ылдый-өйдө, эрте-кеч жаралат. Ошондой эле текстте ар кандай негизи функцияны: мурда айтылганга шилтеме жана алдын-ала болчуга шилтеме берүү менен аткарышат. Демек, ретроспекция жана проспекция категориясы – бири-бири менен семантикалык жактан тыгыз байланышта болгондугуна карабастан, өз алдынчалыкка ээ категориялар. Кээ бир илимий адабияттарда ретроспекция-проспекция деп бириккен категория катары да каралып жүрөт, анткени алардын жалпы жактары көп. Аталган категорияларды изилдөөдө, анализдөөнүн материалы катары кыргыз тилиндеги көркөм чыгармалардын (Ч.Айтматовдун “Кылым карытаар бир күн” жана К.Жусубалиевдин “Муздак дубалдар” романдарынын) толук материалы алынды.

Диссертациялык эмгекте ретроспекция жана проспекция – тексттин категориялык белгисин ачып берген өзгөчө категориялар экендиги, алардын башка категориялар (интеграция, континуум, модалдуулук) менен байланышта болору аныкталды. Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясына жасалган лингвистикалык талдообуз тексттин грамматикасынын аспектинде жүргүзүлүп, иште анализдин минималдуу бирдиги катары – контекст эсептелинди. Баяндоодо ар түрдүү мазмундук линияны бир бүтүндүккө бириктирген ретроспекция жана проспекциянын тилдик каражаттарынын колдонулушу, негизги функциялары, көркөм тексттеги көркөм убакыттын өзгөчөлүктөрү ачылды. Иште көркөм тексттин темпоралдык жана тексттин көркөм убакытына карата дисконтинуумдун мамилесинин ар түрдүү

болору көрсөтүлдү. Биздин пикирибизде, талдоого алынып жаткан категориялардын негизги белгилери – тексттеги окуялардын табигый ыраттуулугунун орду менен алардын тексттеги орду дал келбегенинде, б.а., фабулдук жана мазмундук убакыттын дал келбөөсүндө.

1.4. Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясынын экстралингвистикалык негиздери. Функционалдык стилистика жана текст лингвистикасы айрым тексттердин жана тексттин түрлөрүнүн стилистикалык оригиналдуулугу өз ара байланышкан экстралингвистикалык факторлордун комплексинин түздөн-түз таасири астында түзүлөрүн жана кепте тилдин иштешинин мыйзам ченемдүүлүктөрү, текст түзүү механизминин өзү жана функционалдык семантикалык-стилистикалык категориянын (ФССКнын) калыптанышы тиешелүү иш чөйрөнүн экстралингвистикалык негиздери менен аныкталарын иликтейт (Кожина 1968, 1972, 1986 ж.б.; Васильева 1976; Разинкина 1978; Котюрова 1983, 1992; Митрофанова 1985; Баженова 1987; Данилевская 1992 ж.б.).

Экстралингвистикалык факторлордун системасы түрдүү функционалдык семантикалык-стилистикалык категориялардын структуралык параметрлеринин жана функционалдашуусунун, анын ичинде, албетте, ретроспекция жана проспекция категорияларынын өзгөчөлүгүн аныктайт. Функционалдык-коммуникативдик мамиле коммуникативдик-экстралингвистикалык, социалдык-маданий жана кептик кырдаалды камтыган кеңири контексте мүнөздөлөт. Ошону менен бирге экстралингвистикалык контекст тилдин коомдогу жана бул чөйрөдөгү баарлашуунун жалпы максаттарын, сүйлөөнүн коммуникативдик-когнитивдик процесстерин эске алуу менен анын функциясы – белгилүү бир социалдык чөйрөдө гана эмес, коммуниканттардын байланышында жана алардын семантикалык түзүлүшүндө жана толук бүткөн тексттеги кептин уюшулушунда чагылдырылат. Экстралингвистикалык факторлор көркөм текстте ретроспекция жана проспекция категориясынын ишке ашырылышынын өзгөчөлүгүн аныктайт. Ал тексттик категория катары ретроспекция жана проспекцияны да түзөт, көркөм тексттеги алардын түзүлүшүн жана функциясын ачып берет. Экстралингвистикалык факторлор: 1) текстти кабыл алуу жана түшүнүү процессин камсыз кылуучу коммуникативдик-психологиялык факторлордун тобун; 2) гносеологиялык факторлордун тобун, алар төмөнкүлөрдү: а) көркөм тексттин мазмунунда биринен экинчисине өтүүчү абалын жана калыптанышын; б) көркөм таануунун “спиралдык мүнөзүн”; 3) логикалык факторлордун тобун (жалпы текстте берилген көркөм ойдун өнүгүү логикасын) камтыйт. Саналган факторлор көркөм текстте ретроспекция жана проспекция категориясынын функциясынын өзгөчөлүгүн, алардын тексттердин башка түрлөрүнөн болгон айырмачылыгын аныктайт.

Диссертациялык эмгекте экстралингвистикалык факторлордун талабын

эске алуу менен тексттин стилистикасы комплекстүү изилденди, б.а., сүйлөөчү адамдын когнитивдик-коммуникациялык кеп ишмердүүлүгү жана белгилүү бир социалдык-маданий чөйрөдөгү баарлашуу процесстери бир катар адабият таануу, информация теориясы, семиотика, психология ж.б. илимдер менен чогуу каралды. Жогоруда айтылгандарга таянып, антропоцентризм аспектисинин көз карашында комплекстүү мамиленин негизинде ретроспекция жана проспекция категориясынын типологиялык мүнөздөмөлөрү жана алардын көркөм кептеги функционалдык-стилистикалык өзгөчөлүгү аныкталды.

Иштин II бөлүмү «Көркөм тексттин лингвистикалык абалына анализ жүргүзүүнүн теориялык-методологиялык негизи» деп аталат. Бул бөлүмдө прозалык көркөм тексттин өзгөчөлүктөрү, лингвистикалык анализ жүргүзүүнүн жолдору, методдору көрсөтүлдү. Көркөм текстте учураган грамматикалык жана көркөм убакытка, убакыттын грамматикалык категориясынын баштапкы түшүнүгү болгон учурдагы кепке (кыргыз тилинин материалында), көркөм тексттеги убакыттык катардын бузулушуна анализ жүргүзүлдү.

2.1. Изилдөөнүн объектиси, предмети, прозалык көркөм тексттин өзгөчөлүктөрү, лингвистикалык анализ жүргүзүүнүн жолдору, методдору. Изилдөөнүн объектиси болуп, тексттин семантикалык структурасындагы ретроспекция жана проспекция категориялары, аларды коштогон экстралингвистикалык шарттар саналат. **Изилдөөнүн предмети** катары ретроспекция жана проспекция категориясынын типологиялык өзгөчөлүктөрү, коммуникативдик-прагматикалык табияты эсептелет.

Диссертациялык иштин методологиялык базасы жана методдору.

Акыркы он жылдыкта көркөм чыгармага лингвистикалык жактан талдоо жүргүзгөн окумуштуулардын эмгектеринде жаңыча абал жаралды, анда көркөм тексттин өзгөчө жактарын ачып берүүгө басым жасалууда. Көркөм текстте үч деңгээлди ажыратып кароо керек – лексикалык, синтаксистик, композиционалдык-синтаксистик, ал башка тексттерден өзүнө таандык ушул белгилер менен айырмаланат. Көркөм чыгарманын текстине ойлоп чыгаруучулук, эстетикалуулук (көркөмдүк) мүнөздүү, бул өзгөчөлөнгөн жактары дайыма окурманды өзүнө буруп турат. Бирок, бул сапаттар менен эле аны көркөм эмес тексттерден айырмалап коюу чектегендик болот. Анын структуралык жактан болгон айырмачылыгы анын мазмундук өзгөчөлүгүнө негизделет, ал – белгилүү бир мазмунду баяндаган каражат катары түзүлүш.

Иште алдыга коюлган максат жана милдетти ишке ашыруу үчүн төмөнкү изилдөөчүлүк методдор колдонулду. Көркөм текстти комплекстүү иликтөөдө, текстке лингвистикалык анализди азыркы чектеш илимдер – таанып билүүнүн теориясы, психология, коммуникациянын теориясы ж.б. менен бирдикте аныктаган интралингвистикалык, экстралингвистикалык башталыштын

биримдигин эсепке алуу менен интердисциплинардык мамиле кылынды. Субъективдүү-семантикалык мейкиндиктин түзүлүшүн изилдеген – семантикалык-дифференциалдык принцип колдонулду. Субъективдүү-семантикалык мейкиндик – бул индивидге көмүскө түрүндө таандык болгон, жеке аң-сезимдин категориялык структурасын математикалык-мейкиндик көрүнүштө билдирүү. Ал көркөм текстке функционалдык семантикалык-стилистикалык анализ жүргүзүүдө, тексттин тилдик жагын түздөн-түз лингвостилисттик жактан талдоо максатын ишке ашырат.

Ошондой эле көркөм текстти комплекстүү анализдөө, текстке лингвистикалык анализ жүргүзүү, текстке функционалдык, семантикалык-стилистикалык анализ жүргүзүү методдору, ретроспективдик, же ретроспекция методу (өткөндү көрө билүү максатын көздөгөн), проспективдик, же проспекция методу (алдын-ала көрө билүү максатын көздөгөн), синтез, индукция, дедукция, контексттик ж.б. методдору да пайдаланылды.

Демек, анын башка структурадан болгон айырмачылыгын толук көркөм чыгарманын текстинин мазмунунун спецификасынан табуу керек, б.а., принципиалдык жактан негизги мазмундук артыкчылыгы абсолюттуу антропоцентризм (адамды дүйнө түзүлүштүн борбору жана жогорку максаты катары кароочу) болуп саналганында. Ал баяндоонун формасы катары гана антропоцентрлүү эмес, мазмуну жактан да башка тексттерден айырмаланат. Мына ушул сапаты менен анын башкы касиети аныкталат, ал – көркөмдөп баяндоонун башкы объектиси катары өз убагындагы жана мейкиндиктеги каармандын сүрөттөлүшү. Ушул жөнөкөй чындыктан көркөм текстти аныктай турган башкы натыйжа келип чыгат. Көркөм чыгарманын текстинде өзүнө гана таандык болгон маанилүү категориялар топтолгон. Аларга: каарман, убакыт, мейкиндик, маалыматтык булагы, автордун образы, окурмандын образы кирет. Окурмандын образы – бул текстте белгилүү окурмандын чөйрөсүнө багытталышы, анда кептик каражаттар тандалуу менен колдонулат, б.а., формалдуу түрдөгү жана мазмундук белгилерге ээ болушат. Маалыматтын булагы – текстте камтылган белгилүү мазмунду субъектке сунуштоо. Каарман, убакыт, мейкиндик категориялары – көркөм текстке гана мүнөздүү категория.

Талдоого алынган Ч.Айматовдун “Кылым карытаар бир күн” жана К.Жусубалиевдин “Муздак дубалдар” романдарына таандык болгон өзгөчөлүктөр бар. Ч.Айматовдун “Кылым карытаар бир күн” романы өзүнүн идеялык багыты, проблемалык маңызы боюнча автордун мурдагы чыгармаларына үндөш болгон – адам маселесин козгойт. Ч.Айтматов чыгармачылык жолунда биринчи жолу фантастикалык сюжетке кайрылып, өзүнүн бүгүнкү күндөгү турмуштун карама-каршылыктары жөнүндөгү ойлорун, байкоолорун космологиялык окуялардын метафорасында интерпретациялаганын көрөбүз. Кубатбек Жусубалиевдин “Муздак дубалдар” романы окурманды унутулгус ойлорго чакырат. Жазуучунун калыптанышына

согуштан кийинки айыл турмушу, балалык кезинде башынан өткөргөн жашоо кырдаалдары, айылы Кердегей, Чоң энеси таасир берген. Бул чыгармалардын жаралышына жазуучулар жашаган коом жана анын проблемалары менен катар алардын өздөрүнүн өмүр баяндарына байланыштуу окуялар да себепчи болгонун көрөбүз.

Талдоого алынган көркөм тексттин ичинде лексикалык, синтаксистик жана композиционалдык-синтаксистик деңгээлдердин типтүү өзгөчөлүктөрү ачылып, алар белгиленилген функционалдык стилдин негизин түзөрү далилденди. Көркөм тексттин коммуникациянын жардамы аркылуу ишке ашкан эстетикалык каражат экенин, ал көркөм чыгарманын темасын ойлоп-тапкычтык менен даана, так ачып берүү максатын көздөгөнүн, форма менен мазмундун биримидигин камсыздаганын жана коммуникативдик функцияны аткарган кептик бирдиктерден турганын аныктадык. Бул аныктоодон көркөм тексттин текстке тиешелүү бардык өзгөчөлүктөргө ээ экенин, б.а., көркөм текстти мазмундук, формага ылайык стилистикалык жана прагматикалык аспектилерде кароо керектигин анализдедик.

Көркөм тексттин формага ылайык түзүлүшү мазмундук линияга жана бир багыттуулукка байланыштуулугу менен мүнөздөлүнөт, бирок ал мазмундук жактардын – мазмундук линиялык принципке багынган, кайра кайтуучу байланышка жана биринин артынан экинчиси болуп турган өз ара байланыштуу болгон айрым формалардын жаралышына карама-каршы болуп калат. Анын мазмунун кабылдоого, ага удаа ретроспективдүү жана эвристикалык – башка текстти кабылдоо сыяктуу да абал жаралат, ал бир эле учурда статикалык жана динамикалык болуп саналат да, башка текст сыяктуу учурга стилистикалык жактан мамилелеш болот.

Жогоруда белгиленген методдорду колдонуу менен көркөм текстке лингвистикалык анализ жасалды жана анын теориялык маселелерине практика жүзүндө Нарын мамлекеттик университетинин күндүзгү бөлүмүнүн 4-курсунун студенттери менен бирдикте эксперименталдык байкоо жүргүзүлдү. Эксперименттин максаты аны жүргүзүүнүн формасын аныктады, б.а., таратылган суроолорго (талдоого алынган маселелердин натыйжасынан кийинки) студенттер өз алдынча жеке отуруп, жооп беришти. Алардан алынган жоопторду терең анализдөө аркылуу жалпылаштырылган жыйынтык чыгарылды. Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясын иликтөөдө, анын контекстинен мисал алып, аз көлөмүнө байкоо жүргүзүү көркөм чыгарманын стилистикалык жактан изилденишине шарт түздү.

2.2. Грамматикалык жана көркөм убакыттын карым-катышынын теориялык негиздери. Көркөм тексттин материалында ретроспекция жана проспекцияны аныктоодо, алардын категориялык статусуна тексттик категория гана эмес, анын грамматикалык көрүнүш катары кароо зарылчылдыгы жаралды. Көптөгөн жылдар мурун эле табият таануучулар жана философтор

убакыт маселесине кайрылышкан. Адабият таануучулар жана лингвисттер көркөм убакыт теориясына акыркы он жылдыкта изилдөө жүргүзө башташты. Көркөм адабиятта жаңы жактар, б.а., анда кезиге баштаган өзгөчө убакытты жете түшүнүү, мазмунга ар түрдүү катмардын убактылуу кошулуп кетишинин татаалдыгы, көрүнүштөрдүн хронологиялык катарынын кескин өзгөрүшү, биринин артынан бири келүүчү принципке баш ийбей кирүүсү, баяндоодо жараканын пайда болушу талдоону талап кылды. Мунун бардыгы каармандардын ички дүйнөсүнө сүнгүп кирип, учурдагы убактылуу абалына ылайык кайрадан түшүнө билүүгө түрттү, доордун, муундун, окуянын бири-бири менен болгон терең байланышын табуу керектиги ачыкталды.

Учурда тексттин грамматикалык теориясына жана анын стилистикалык жактан түзүлүшүнө илимий негизде талдоо зарылчылдыгы жаралды. Мында биринчи планда, инвариант жана вариант түшүнүгүнүн мааниси чечмеленет. Бул маселеге конкреттүү тилдик материалда биринчиден болуп, прагалык жана лондондук мектептер кайрылышкан. Акыркы он жылдыкта лингвист-окумуштуулар тарабынан көптөгөн изилдөө жүргүзүлүп, ар түрдүү ой-пикир айтылып келет: инвариант – эталон катары белгилүү бир бөлүктүн үлгүсү; аз ылайыкташкан контекстуалдык маани; инвариант – белгилүү бир топтун жалпыланган касиетин өзүнө камтыган абстрактуу объект. Биз, ушул бөлүктөгү аныктаманы жетекчиликке алабыз.

Инвариант – идеалдуу, абстрактуу объект. Мисалы, Сабитжандын инварианты – маңкурт. Маңкурт – эс-акылдан ажыраган бир сөлөкөт: өзү ким, эл-жери кайда, ысмы ким, ата-энеси ким, кайда, качан чоңойгон, эчтеме эсинде калбайт, эчтемени билбейт, кыскасы өзүн адам элем деп эсептебей калат (Ч.А.). Сабитжан – маңкурт сымал, өзүнүн дилин, тилин, салт-санаасын, үрп-адатын сыйлабаган адамдардан жалпыланган терс сапатты өзүнө камтыган образ. Вариант – инвариантты физикалык жактан ишке ашырган форманын түрү. Сабитжан – Жоламан маңкурттун варианты. Инвариант – варианттык формада жарым-жартылай, же толук түрдө ишке ашчу семантикалык каражат, ал бардык вариантта жалпыланган касиетке ээ бирдик. Семантикалык каражат өзүнө факультативдик (милдеттүү эмес) белгилерди камтыйт. Башкача айтканда, тилдик бирдиктердин бардык вариантында анын сөзсүз катышуусу талап кылынбайт. Семантикалык мазмунга факультативдик көрүнүштөрдү кошууну, инвариант катары кароо туура эмес. Бул анын өзүнө тиешелүү маанисине карама-каршы келет, ал варианттын өзүндө кезигет, аны менен жалпы касиетке ээ бирдик [Солнцев, 1971: 214].

Вариант – сезим-туюмда байкалуучу кубулуш. Инвариант – түздөн-түз байкоо жүргүзбөйүн талдоого мүмкүн болбогон туюм, анын мааниси семантикалык-дифференциалдык белгилердин топтомунда чечмеленет. Талдоодон, вариант – дайыма колдонулган форманын түрү экенин, анын ар

кандай кырдаалга ишке ашуусуна белгилүү бир контекст зарыл болгонун көрдүк. Лингвистикалык адабиятта окумуштуулар В.А.Жеребков, И.П.Иванова, А.В.Бондарко, Е.И.Шендельс ж.б. грамматикалык маанини ачып берүүдө, контексттин орду жөнүндө алгылыктуу ойлорун айтышкан. Алардын эмгектеринде контекстте кездешкен ар кандай элементтердин карым-катышы тууралуу маселе кылдаттык менен аныкталган.

Көз карандысыз белгиге ээ болгон убактылуу-көрүнүштүк форма менен текстке кысым көрсөтүү менен жаралган форманын ортосундагы айырманы белгилөө өтө татаал. Аларда кездешкен тилдик кубулушту аныктоодо, бири-бирин шарттаган эки принципти (окуянын башталышы жана аягы чектелүү болуп, бөлөк-бөлөк нерседен турган, үзгүлтүккө учураган принцип жана өзүнө таандык сапаттуу, өзгөчөлүктүү тилдик бирдиктен турган, өз ара байланышкан, үзгүлтүксүз принцип) чечүү талап кылынат. Булар бирин экинчиси жоюп салбайт, тескерисинче бири-бирин шарттайт.

2.3. Учурдагы кеп – убакыттын грамматикалык категориясынын баштапкы түшүнүгү (кыргыз тилинин материалында). Убакыттын грамматикалык категориясынын баштапкы түшүнүгү болуп, учурдагы кеп саналат, ал артка чегинүү (ретроспекция) же алдын ала айтуу (проспекция) формасында ишке ашат, б.а., учурда болуп жаткан процесс – текстте кайсы окуя айтылып жатса, ал уланбай токтоп, ортосунда учурдагы кеп пайда болот. Автор окурманга текстти кеңири ачып берүүдө, бир мазмундук линияны токтотуп, ага “мезгилдик байланышта” кирүүгө шарт түзүп берет. Автор чыгарманын мезгилдик ажырымын бир бүтүндүккө бириктирип, текстти өткөндөн кароого үндөйт. Ал – мазмундук-фактылык информациянын негизинде жаралган ретроспекциялык кубулуш. Учурда болуп жаткан процесс менен учурдагы кептин ортосунда болгон мамилени грамматикалык-этиштик убакыт аныктайт. Бул мамиле убакыт категориясынын формаларынын (убактылуу-көрүнүштүк жана тилдик-грамматикалык) системасында көрүнөт. Тилдик эмес учурдагы кеп – объективдүү убакыттын аныкталган учуру, ал дайыма кыймылда болот жана биздин акыл-эсибизден сырткары жана көз карандысыз болот, ал тилден сырткары турса да, баяндоочу кебин тикеден-тике баарлашуу кырдаалында анын так өзүнө багыттайт. Ошол учурдагы кептин тилдик-грамматикалык формасы болот. Ал убакыттын грамматикалык-этиштик формасынын көрүнүштүк жана мазмундук планынын негизинде жаралат. Убактылуу-этиштик форманын грамматикалык семантикасы тексттин деңгээлинде болуш үчүн автордун учурдагы кеби менен түздөн-түз өз ара катышын аныктайт, “өткөн” же “келечек” мезгилдин эсебин көрсөтөт.

Мисалы, ... “Кана, каты?” – деп, гүлдөрүнүн өңү өчүп эскирген көйнөгүнүн этегин жайгандыгын, а Арапай адатындай аттын үстүнөн туруп ыргытканы, кат Чоң эненин этегине түшпөй, ит аяктын ичине түшкөндүгүн, чоң энеси катты издеп, муздак жерди сыйпалаганын эстеди (К.Ж., 65-б.).

Кубатбек Жусубалиевдин “Муздак дубалдар” романынан жогоруда алынган мисалында баяндоонун белгилүү бир чегинде, ар кандай аралыкта көрүнгөн, адабий сүрөттөөнүн мазмунун сактаган убактылуу-көрүнүштүк форма убактылуу жана мейкиндүү түрдө ишке ашты. Ал – континуумга тыным жасап, мурда сүрөттөлгөн окуяны актуалдаштырып, мазмундук-концептуалдык бөлүккө мазмундук-фактылык информацияны берген ретроспекциялык категория. Ретроспекция окурмандын эмприкалык-тезарусун түздү, б.а., текстте кездешкен маалымат менен бирге камсыздады, аны сезип-таанууну уюштурду, ал аркылуу көркөм чыгармада “убакыттын байланышы” көрүндү.

Учурдагы кеп түшүнүгү жана убактылуу борбор түшүнүгү – баяндоо деңгээлине тиешелүү. Алар эмприкалык-убакыттык пландын бирөө менен чындыкта жаралган, тикеден-тике байланышкан жана баяндоо деңгээлин чагылдырган акты менен өз ара катышкан учурда пайда болот. Көркөм тексттеги убактылуу-көрүнүштүк форманын ролун түшүнүүдө, ага кирген парадигматикалык жана синтагматикалык мамиленин алкагынан чыгып, интегративдик мамилени эсепке алуу керек.

“Кылым карытаар бир күн” романынын жалпы контекстинен “эч ким жеңе албаган өлүм менен мезгилге каршы адам баласы эскерүү жөндөмдүүлүгүн гана коё алат; эскерүү же тарыхый эс, болгондо да, “жаманын” эстен чыгарып, “жакшыларын” гана иргеп алган эс эмес, бүтүн, б.а., акыйкаттан тайбаган эс гана адамзат коомунун өткөн, учур, келечек тажрыйбаларын бириктирип, гармонияга жакын өнүгүшкө шарт түзөт деген жыйынтык келип чыгат” [Акматалиев, Айтматовдук энциклопедия. IV том. 2009:532]. Көркөм текстте пайда болгон убактылуу-көрүнүштүк форманын сапаттуу өзгөчөлүгү ушул интегративдүү байланыштын жаралышынан, ар бири жогоруда турган (баяндоо, текст) деңгээлдери тилдик каражаттын жаңы сапатынан көрүнөт. Көркөм текстте негизинен үч подсистема бар: автордук кеп (аңгеме айтуучунун же баяндоочунун планы), диалогдук кеп (каармандын планы) жана аралашкан контексттик ыкмалар. Текстти түзүүчү татаал подсистемалар (катмарлар) жалпы структуралык мүнөзгө ээ болот.

Көркөм текстте сүрөттөлгөн окуялардын бирдей ырааттуулукта болуусун шарттоо – көркөм убакыттын көп ченемдүүлүгүнүн далили. Көркөм убакыттын өзү – көп ченемдүү, ал “эрте”, “кеч” деп бөлбөй, бардыгына тең бирдей мамиле кылып, бир канча убакыттык катарлардан турат. Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктасак, көркөм жана объективдүү убакыттын жалпылык касиети – көркөм дүйнө менен объективдүү чындык дүйнөнүн байланышын күбөлөндүргөнү. Көркөм убакыттын өзгөчөлүгү – анын көркөм дүйнөдөгү чындыкты чагылдырганы.

Жеке убакыт реалдуу убакыт сыяктуу өзүнүн агышын бир багытка – башынан – аягында, учурда болуп жаткан учур менен өткөндөн – келечекке,

ал эми көркөм убакыт көп багытка бурат. Жеке убакыт артка кайтпайт, өткөндү кайруу жок, көркөм убакыт артка бурулат – бул ретроспекциялык кубулуш. Баарлашуунун планы – баяндоонун деңгээли, сюжеттин планы – тексттин деңгээли. Убактылуу-көрүнүштүк форма – морфологиялык деңгээлдин бирдиги. Ушул касиет тексттик түзүлүштүн өзгөчөлүктөрүн, анын көп маанилүүлүгүн жана башка да өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт.

2.4. Көркөм тексттеги убакыттык катардын бузулушуна анализ.

Коомдун эстетикалык чындыгы сүрөтчүнүн чыгармачыл кыялдануусунан жаралат, ошондой эле көркөм убакытка байланыштуу пайда болот. Көркөм убакытты, биз ошол болуп жаткан окуядан түзүлгөн мазмундук убакыт деп түшүнөбүз [Урманцев, 1961:18]. Көркөм чыгармада баяндалган окуянын ырааттуулугу аралашып, андагы убакыттык катардын бузулушу - мазмундук түзүлүштүн кадимки бир жолу, б.а., аны артка буруу жөндөмүнө ээ болгон ретроспекциялык кубулуш. Объективдүү убакыт бир багытта өнүгөт, ал эми көркөм убакыт үзгүлтүктүү жана үзгүлтүксүз форманын биримдигинде жаралат. Автор тарабынан керек деп эсептелсе, убактылуу-көрүнүштүк форма баяндоонун тигил же бул катмарында пайда болот.

Ретроспекция жана проспекция – үзгүлтүксүз баяндоого «тыным» жасоо мүмкүнчүлүгүнө ээ категориялар, алар окуяга карата ой жүгүртүү, түшүнүү, талдоо процессин ишке ашырат. Ретроспекция – убактылуу континуумдук форма, ал текстти кеңири ачып берүүдө, бир мазмундук линияны токтотот да, ага «мезгилдик байланышта» кирүүгө окурманга шарт түзүп берет [Брусенская, 2005: 296]. Төмөндө, Ч.Айтматовдун «Кылым карытаар бир күн» романынын мисалында контекстке талдоо жасайбыз.

Азыркы кар тазалагычтар келе элек кечээги кездер Эдигейдин эсине түштү. Азыр го жолго каткан күрткүнү кар тазалагыч келип аттырып, бычагы менен эки жакка сүрүп салат. Андачы? Казангап экөө жолго каткан күрткү менен айыгышкан согуш жүргүзчү. Кечээ күнү өткөндөй. Элүү биринчи, элүү экинчи жылдардын кышы кандай каардуу болду дейсиң...

...Күндө бороон, темир жолду тиштеп күндө күрткү. Ошонун баарын күндө кол менен күрөп, кол менен сүрүп, аз келгенсип, темир жол тиги дөбөлөрдү кесип өткөндөй жерлердеги карды капка салып, ийиндеп жонго көтөрүп чыгышар эле. Ар күн сайын эми бороон болбос деген үмүт, эртеси кайта эле баягы.

...Эми карлар эрип кетти, ал поезддер өтүп кетти, ал жааш курак учуп кетти. Аны менен азыр эч кимдин иши жок. Өттү – кетти... (Ч.А. 26; 436б.).

Бул контекстте автор окурмандын көңүлүн мурда баяндалган фактыга буруп, кайрадан ал жөнүндө жаңы маалымат берди, анда ретроспекциялык категория катышты. Байкоо көрсөткөндөй, тексттин структурасында убактылуу ички түзүлүш бир багытта өнүкпөй, анын убактылуу планы каармандын эскерүүсү, автордун өткөнгө кайрылуусу аркылуу пайда болду, көркөм

тексттеги көркөм убакыттын функциясы аныкталды.

Контекстте азыркы аныкталбаган убакытта кадимки күнүмдүк кыймыл-аракеттин дайыма кайталанчу (...күндө кол менен күрөп, ийиндеп жолго көтөрүп чыгышар эле...); үзгүлтүксүз (...ар күн сайын, эми бороон болбос деген үмүт, эртеси кайта эле баягы...); убакыттан-убакытка кайталанган (...Эми ал карлар эрип кетти, ал поезддер өтүп кетти, ал жаш курак учуп кетти...) түрлөрү учурады, бирок алардын так убактысы белгисиз болду, үзгүлтүксүз кыймыл-аракетте этишке азыркы, кечээги, кечээ күнү, аз, ар күн сайын, эртеси, кайта эле, эми ж.б. тактооч сөздөр кошулуп айтылды.

Ч.Айтматов көркөм убакытты өтө эркин колдонгон, баяндоодо өзүнчө көрүнүштөрдү кылдат, орундуу, өтө чеберчилик менен сүрөттөгөн. Автор окурманга жаңы кырдаалда жана башка контекстте баяндаган көрүнүштөрдүн маанисин түшүнүүгө багыт берген. Талдоодо ретроспекцияга мүнөздүү болгон өзгөчө белгилер ачылып көрсөтүлдү. Алар: кайталоо, баяндоонун кыймылынын басаңдашы, континуумга тыным кылуу, мурда сүрөттөлгөн окуяны актуалдаштырып, мазмундук-концептуалдык бөлүккө мазмундук-фактылык информацияны берүү.

Проспекция категориясы – этиштик форманын экинчи варианты, ал мазмундук-фактылык информациядагы ар түрдүү тилдик формаларды байланыштырат, тексттин кийинки бөлүгүндө эмне жөнүндө кеп болорун алдын-ала айтып берет [Сапаров, 1974: 24].

Мисалы, ...Алдыда «Паритет» комплекси менен жалгашуу турат. Ошо милдет эң оор, эң жооптуу. Анткени эки корабль «Паритет» менен кездешип, биринин артынан аз убакыт өткөрүп, экинчиси жалгашпайт, бул жолкуда экөө станциянын эки капталынан келип, жалгашуусу зарыл. Кыйынчылык мына ушунда.

...Бороондуу Эдигей болсо, эртең эрте менен чачылуу калың килем жабылган Каранарга минет да, Казангапты акыркы жолуна, түбөлүк жатчу жайы Эне-Бейитти көздөй кербен баштап жөнөйт...

...Мезгили келгенде, алиги аппараттарды башкаргандай кылып, адамдарды да радио менен башкарат. Түшүндүрбү, бала дебей, чоң дебей, бүт адамзатты радио менен башкарган кез келет... (Ч.А., 3; 26; 43-бб.).

Бул контексттерде проспекцияны алдыда, бул жолкуда, кала берсе, дал ошондой болот, бөгөй албайт, аны баары билип алсын, мезгили келгенде, башкарган кез сыяктуу айтымдар репрезентациялады. Автор чыгармада айтайын деген негизги идеясын анын композициялык түзүлүшү менен, анын жеке-окурмандын кабыл алуусун уюштура билүүсү менен тыгыз байланышта чечмелеп берди. Жогоруда көркөм убакыт түшүнүгүн талдоодо, алардын көркөм чындыкты чагылдыруусу менен реалий абалы экөөнүн ортосунда болгон мамиленин негизинде ретроспекция жана проспекцияга таандык болгон касиеттерди таптык.

Иштин III бөлүмү “Көркөм тексттин ретроспекция категориясы (кыргыз тилиндеги көркөм тексттин мисалында)” деп аталат. Мында ретроспекция категориясынын структурасы, анын тилдик каражаттар аркылуу түзүлгөн айтылыштарынын системалуу уюшулушу жана аткаруу функциясы, ошондой эле толук бүткөн көркөм чыгарманын кеңейтилген процессинде ретроспекциялык категориянын аткаруучу милдеттери анализдөөгө алынган.

3.1. Көркөм тексттеги ретроспекция категориясынын деңгээлдик түзүлүшү. Ретроспекция категориясынын жардамы менен автор окурмандын таануучулук ишмердүүлүгүн активдештирет жана анын адекваттуу маанилүү интерпретациясын ойготот. Автор тексттин маанисинин көп багыттуу түзүлүшүн кабыл алуу үчүн баяндоонун кыймылын атайлап жайлатат, анткени көркөм тексттин мазмундук элементтерин адресаттын ойлонуусуна жана таанып билүүсүнө шарт түзүп берүү зарылчылдыгы жаралат.

Ретроспекциянын терең, же мазмундук-маанилүүлүк аспектиси толук тексттин айланасында баяндалган композицияны жана анын логикасын чагылдырат. Бул “деңгээл” жеке коммуникативдик болуп, окурманга багытталат, анын айтылыш каражаты ретроспекциялык түрдө берилген материалга адресаттын көңүлүн бурат да, ал “тексттин ичиндеги” ретроспекция деп аталат, белгилүү тексттин чегинен чыкпайт. Ал эми үстүрт, же композиционалдык-структуралык деңгээл – “тексттен сырткаркы” ретроспекция деп аталып, тексттин (чыгарманын) чегинен сырткары болот [Болотнова, 1998:179].

“Тексттин ичиндеги” ретроспекция – белгилүү тексттин (чыгарманын) чегинен чыкпаган жана белгилүү тексттин болуп жаткан мазмундук билдирүүсүнүн чегинде окурманга жөнөтүлгөн ретроспекция. “Тексттен сырткаркы” ретроспекция белгилүү тексттин (чыгарманын) чегинен сырткары болуп, мурда айтылган (чыгарманын алды жагында билинген) окуяны окурманга жиберген ретроспекция. “Тексттин ичиндеги” ретроспекция тексттин мазмунунда: мазмундук-фактылык информацияда шилтеменин кайсы жерде жараларынын ордун (так, так эмес); баштапкы информацияга кайра кайрылуу мүнөзүн (шилтемелүү жана жалпылануучу); тексттин ичиндеги ретроспективдүү кайталанма информациянынын санын (биринчи, экинчи) көрсөтөт. Белгиленген ретроспекция текстте мурда берилген мазмундук-фактылык информацияга окурманды кайра кайттырат. Ал ретроспекциялык кыймыл текстте ретроспекциялык шилтеме болот, анда автор кайрадан жаралган психологиялык өзгөчөлүктү окурмандын кабыл алуусуна ылайыктайт [Гальперин, 1981:7].

Ретроспекциянын мазмундук-маанилик жагын ачып берген тилдик каражат жарым функционалдуу болот, ал артка карай өткөнгө, мурда болгон окуяга шилтеме аркылуу кайрылат, анын маңызында өткөндөн кайра жаралган

убактылуу белги жатат. Анын өзүнө гана таандык лингвистикалык белгиси – маанилүү вектордук багытка (артка) ээ болуусу. Ретроспекция көп учурда мазмундук-маанилүүлүк деңгээлде көмүскөдө болбойт, ал жаңы мааниге таяныч болот [Сапаров, 1974:24].

Бул мазмундук-маанилүүлүк аспекти билдирүүдө, ретроспекциянын экинчи түрү – “тексттен сырткаркы” ретроспекция катышат. Ал белгилүү тексттин чегинен сырткары чыгып, окурманга алдыда болуп өткөн, мурда белгилүү болгон көз карашты шилтеме аркылуу билдирет, ал мындан аркы автордук жаңы ойду терең ачып берүүсүнө жардам берген маанилүү тирек болот.

3.2. Көркөм тексттеги ретроспекция категориясынын функционалдык семантикалык-стилистикалык категория (ФССК) катары мейкиндик түзүлүшү. Ретроспекциянын функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары касиетинин бири – анда ар түрдүү деңгээлдеги тилдик каражаттардын болушу эсептелинет, ФССКга кошулушунун башкы себеби – мейкиндик түзүлүшкө ээ экендиги жана анын борбор жана үстүрт (сырткы) деп бөлүнүшү. Изилдөөбүздүн бул бөлүмүндө ретроспекциянын функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары мейкиндик түзүлүшүнө илимий негизде толук талдоо жүргүзүлдү.

Көркөм тексттеги ретроспекция категориясынын мейкиндик түзүлүшүн анализдөөдө, анын “борбор” жана “үстүрт” түшүнүктөрүн жана микромейкиндигин аныктадык. ФССКнын мейкиндигинде борбор жана үстүрт каражаттарынын принциптери болуп: функционалдык-стилистикалык маани жана тилдик берилиш функциясы, ошондой эле алардын көркөм текстте колдонулуш жыштыгы саналат. Көркөм тексттеги бирдиктердин функционалдык стилистикалык маанилүүлүгү анын туюнтулуш абалынан, же белгилүү кептик ар түрдүүлүктүн (функционалдык стилди, тексттин бөлүмү, жанры ж.б.) функционалдык-стилдик өзгөчөлүгүнө ылайыкталган коммуникативдик максаттан көрүндү. Демек, борбор – тексттин белгилүү бөлүмүнүн стилдик өзгөчөлүгүн жана стилдик белгисин көрсөтүүдө функционалдык мааниге ээ семантикалык каражат.

ФССКнын борбордук, же үстүңкү каражатын аныктоодо, дагы бир критерий – анын жыштыгы, ал тилдик бирдиктердин кепке ылайыкташып түзүлүшүнөн көрүнөт да, баарлашууга дал келген максатты ишке ашырган законченемдүү көрүнүш болуп эсептелинет [Кожина, 1989:14].

Ретроспекция – бул жалпыга бирдей коммуникативдик-стилистикалык милдетти кайра артка кайруу; концептуалдуу жана коммуникативдүү маанини актуалдаштыруу жана кайталоо; автордун ою боюнча, мурда болуп өткөн мазмундуу информацияны, б.а. көркөм текстте эскинин жаңы түшүнүккө алмашуу динамикасын көрсөтүү. Кандай гана жаңы маани болбосун, ал мурда

болуп өткөндүн негизинде пайда болот жана тигил же бул көркөм мазмундун жаралышынын татаал, көп тепкичтүү процесс экенин көрсөтөт, б.а. жаңы мазмун өткөндүн тажрыйбасына таянбай, аны түшүнүп, ага сынчыл баа бербей өзүнөн-өзү эле жаралбайт.

3.3. Көркөм тексттеги ретроспекциялык тилдик айтылыштар.

Көркөм тексттеги ретроспекция категориясы боюнча жогоруда айтылган илимий-теориялык ой пикирлерди жетекчиликке алуу менен көркөм чыгарманын текстине лингвистикалык талдоо жүргүзөбүз.

Мисалы, *...Казанга экөө алгач Кумбел станциясында жолукканда бүгүн ушундай болот деп үч уктаса да түшүнө кирди беле. Эдигей кырк төртүнчү жылдын аягында жарадар болгон соң аскерден бошотулган.*

...Согуштан мурда бул ортону чай кайнамада басып өтөр эле... (Ч.А., 69-б.). ... Арыковдун чоң энеси Арыковдун атасынын үйүнө жетелетип барганда түш эми гана кылтыйган экен... (К.Ж., 66-б.).

Жогоруда көрсөтүлгөн контекстте адресант ретроспекция категориясынын жардамы менен адресаттын мазмундук-маанилүүлүк аспектини таануусун уюштуруп, алардын маанилүү интерпретациясын ойготту. Ретроспекциялык информациянын өз ара мамилесинин негизинде алар – “текст ичиндеги” ретроспекция, б.а., белгилүү тексттин чегинен чыкпай жана белгилүү тексттин болуп жаткан мазмундук билдирүүсүнүн чегинде окурманга жөнөтүлгөн ретроспекция катышты, мазмундук-фактылык информацияда шилтеменин орду так көрсөтүлдү, тилдик бирдиктердин функциясы функционалдашуу түшүнүгү менен өз ара бириккендиктен, тексттин ичиндеги ретроспективдүү кайталанма информациялардын санын көрсөтүүдө – биринчи ретроспекция болду. Контексттеги ретроспективдик бирдиктин катары боюнча контактуу ретроспекция, баштапкы информациянын кайра кайрылуу мүнөзүнө карай – шилтемелүү ретроспекция. Көркөм тексттин ретроспекция категориясынын деңгээлдик түзүлүшү боюнча – мазмундук-маанилүүлүк деңгээл, б.а. “текст ичиндеги” ретроспекция.

Ретроспективдик бөлүктөгү сигналдар лексикалык жана грамматикалык каражаттар менен бирдикте уюшулду, алар ретроспективдүү семантика менен байланышкан атоочтуктардын (жолукканда, басып өтөр, барганда, айтып беришкенде, жүргөн, кылтыйган) жана тактооч сөздөрдүн (мурда, алгач, ошондо) айкалышынан түзүлдү, ошондой эле мурда болуп өткөн кайталанма кыймылды белгилеген бөлүкчөлөр (гана, эле) да катышты.

Көркөм текстте ретроспекциянын айтылыштарын түзүүдө, жогоруда белгиленген лексикалык-грамматикалык каражаттардан турган тилдик бирдиктер гана колдонулбастан, ошону менен бирге морфологиялык каражаттар да колдонулат: этиштин өткөн чактагы формасы: кирди беле, бошотулган, болуптур, басып өтөр эле, барганда, айтып беришкенде, тартыла түшкөн, жүргөн экен, кылтыйган экен ж.б.кирет. Белгиленген этиш сөздөр

тилдик системадагы ретроспекциянын жеке каражаты болуп саналбайт, анын өткөн чактагы формасын колдонуп, мурда айтылган окуяны контекстте шилтеме берүү менен көрсөттү, ал өзүнө ретроспекциянын контекстуалдык маанисин камтыды.

Биздин изилдөөбүз көрсөткөндөй, көркөм текстте кенен планда туруктуу, кайталануучу лексикалык-грамматикалык каражаттар менен бирдикте синтаксистик элементтер да кездешет. Синтаксистик элементтер көркөм тексттин чегинде баяндалган көрүнүштөрдүн маани жактан байланышынын зарылдыгын көрсөтүүгө негизделет. Алар ретроспекция категориясынын үстүрттө, же композиционалдык-структуралык жана маанилүүлүк, же мазмундук-маанилүүлүк деңгээлинде ишке ашты. Көркөм текстте жеке автордук (жаңы) билим гана эмес, ошондой эле коммуникативдик максаты да мурунку билимге таянат, аны толук түшүнүү үчүн “тексттен сырткаркы” ретроспекциясыз мүмкүн эмес, ал – кандай гана текст болбосун зарыл атрибут. Ретроспекция категориясында катышкан синтаксистик элементтердин функциясы байланыштыруучулук менен бирге түшүндүрүүчүлүк милдетти да аткарат. Ал окурманга убактылуу-көрүнүштүк жана мейкиндик мамиледе катарлаш болгон мазмундун белгилүү басым жасалган көрүнүштөрүнөн баяндоонун жүрүшүн жана андагы берилген ойдун кыймылынын (анын “айланышын” жана “токтошун”) бир ойдон жана темадан башкага өтүп кетүү учурун түшүнүүгө жардамдашат. Көркөм тексттеги ретроспекция категориясынын айтылыштарына – лексикалык, морфологиялык жана синтаксистик каражаттардан сырткары тексттин мазмунуна кошумча киргизилген сөз айкаштар жана алдыда болуп өткөн окуяны кайрадан окурмандын эсине салуу үчүн кошумча киргизилген ретроспективдүү семантиканын этиштеринен турган императивдүү сүйлөмдөр да чоң мааниге ээ.

3.4. Ретроспекция категориясынын аткаруу функциялары. Илимий ишибизде көркөм тексттеги ретроспекция категориясынын функциялары илимий-теориялык негизде ачып көрсөтүлдү. Ретроспекция категориясын толук изилдөө үчүн анын түзүлүштүк (формалдуу) жагына гана анализ жүргүзүү жетишсиз, аны терең окуп үйрөнүүдө, толук тексттин курамында, өзүнө таандык динамикалык аспектиде карадык. Ретроспекциялык категорияны функционалдык-стилистикалык категория катары карап, ага анализ жүргүзүүдө анын тилдик каражаттарына, мейкиндик түзүлүшүнө, функционалдык жагына көңүл бурулду. Анын аткаруу функцияларынын өзгөчөлүгү – коммуникативдик-таануучулук пландын маселесинде (текстти адекваттуу түшүнүүгө жетишүү максатында) жана логикалуу (көркөм) ойлонуу законунда, б.а., кептик-ой жүгүртүүчүлүк процесстин динамикасында болгон логикалык талкуунун жүрүшүндө жалпыланган жана басым жасалган “эски” түшүнүктүн жөлөгүндө болушу [Кожина, 1992:43].

Ретроспекция категориясынын функцияларына: мнемоникалык жана

маанилик жөлөктү түзүү; процессуалдык (ички-контекстуалдык) жана жыйынтыкты жалпылоочулук; бири-бирине жалгашуучулук (когезиялык); акценттүүлүк функциялары кирет. Аталган функциялардын жыйындысы таануучулук процесстин проспективдүү-ретроспективдик мүнөзүн, ошондой эле кептик-ой жүгүртүүчүлүк субъекте адресаттын таануу ишмердигин активдештирүүгө жөндөмдүү болгон автор менен окурмандын диалогун чагылдырат.

Текстти түзүүдө, аны адресат тарабынан коммуникативдик ой адекваттуу чечиле тургандай кылып, информативдүү жана эффективдүү абалга келтирүү керек [Дридзе, 1984:31]. Текст убакытка жана мейкиндикке карай жайгашып турат, аны белгилүү каражатсыз (ретроспекциясыз) аныктоо мүмкүн эмес. Ретроспекция категориясынын мнемоникалык жана маанилүүлүк жөлөк функциясында автор окурманды баяндоодогу мазмундук-концептуалдык информацияны ойлонууга, түшүнүүгө, таанып-билүүгө багыттайт жана анын көркөм текстте толук ишке ашуусуна негиз жаратат, б.а., адресаттын коммуникативдик таанып-билүүчүлүк процессин жөнгө салат.

Ретроспекция категориясынын процессуалдык (ички контекстуалдык) жана жыйынтыктоочулук функциясында көркөм текстке жалпы маанилик тыянак чыгаруу мүнөздүү, ансыз бир да акылга салынган ой-пикирдин болушу мүмкүн эмес. Ретроспекциянын бири-бирин жалгашуучулук (когезиялык) функциясы – көркөм тексттеги информациялардын бири-бири менен жалгашуусу, алардын ортосундагы тыгыз байланыштуулук. Ал эми акценттүүлүк функциясында көркөм текстте атайын басым жасалып көрсөтүлгөн мазмундук-маанилик көрүнүш жатат.

Диссертациялык эмгектин IV бөлүмү «Көркөм тексттин проспекция категориясы» (кыргыз тилиндеги көркөм тексттин мисалында) деп аталат. Мында көркөм тексттеги проспекция категориясы, анын структуралык деңгээлдери, аткаруу функциялары, функционалдык семантикалык-стилистикалык (ФССК) категория катары мейкиндик түзүлүшү, айтылыштары лингвистикалык талдоого алынат.

4.1. Көркөм тексттеги проспекция категориясынын деңгээлдик түзүлүшү. Проспекция категориясы көркөм текстти түзүүчү категориялардын негизги түрлөрүнүн бири болуп саналат, анын текст түзүүчүлүк жөндөмү тексттин мазмунун башка нукка буруудан көрүнөт. Ал келечекте алдын ала эмне болорун билдирген маанидеги абсолюттуу түшүнүктү өз ичине камтыйт.

Проспекция категориясы ретроспекция категориясына да мүнөздүү болгон төмөнкү аспектилер боюнча каралат: белгилүү чыгарманын текстинде же башка текстте жаралган проспекциянын негизинде эки түргө – “текст ичиндеги” терең, же (мазмундук-маанилүүлүк деңгээл) жана “тексттен сырткаркы” (үстүрт, же композиционалдык-структуралык деңгээл) болуп ажырайт.

Проспекция категориясынын терең, же мазмундук-маанилүүлүк деңгээли (текст ичиндеги проспекция) көркөм чыгарманын чегинде болгон көрүнүштө белгилүү фактыга, түшүнүккө карай шилтеме жасайт. “Тексттен сырткаркы” проспекция белгилүү тексттен сырткаркы фактыны, же көрүнүштү, алдыда боло турган окуяны көрсөтөт. “Текст ичиндеги” проспекциянын төмөндөгүдөй типтери бар: белгиленген жана белгиленилбеген проспекция (тексттеги мазмундук-фактылык информациянын жайгашкан жеринин мүнөзүнө карай); проспекция (көбүрөөк келечекке жакын жана келечектен алыс белгиси боюнча шилтеменин артыкчылыгына карай); бир баскычтуу жана көп баскычтуу (текстте жеке, же чоң көлөмдө тараган белгисине карай); аныкталган себептерине негизделген чектөөнүн абалына карай – делимитативдүү (чек арасын аныктоочу); проспекция – тангыч, б.а., ишке ашпаган проспекция автордук концепциянын жайгашуу процессинде окурманда жаралчу күтүү абалды алдын ала эскертет.

Мисалы, *...булар күн энергиясын, так айтканда, Эге энергиясын жылуулук жана электр энергиясына айлантип алууну билет. Бул аракеттеринин пайдалуу коэффициенти биздин гидротехникалык амалдарыбыздан алдаганча жогору...*

Булар климатты башкарып алыптыр ...Аба массасы менен океан жана деңиздердеги суу агымына кадимкидей таасир эте алышарын билдик (Ч.А.,108-б.).

...Арыков үнсүз башын ийкеди. Анын: «...Татаминдин (таэнесинин аты) тоюнда бир көрүштүк эле», - дегенинен кийинкисин уккан жок.

...Экөө жөн гана бирөө кара көшөгөнүн бул башында...

...бирөө ааламдын берки учунда, экинчиси ааламдын наркы учунда, кулап кетпес үчүн жерге жабышып алышкандай... (К.Ж.,84-б.).

Талдоого алынган контекстте автор тарабынан айтылып жаткан мазмундук-фактылык информация жайгашуу ордунда андан ары уланбай тыным алып калды, анда перспективдүү шилтемелерди уюштурган конструкциялар: шилтеме ат атооч (булар, бул) + сын атооч менен заттык мааниге өткөн атоочтуктун айкалышынан (кадимкидей таасир эте алышарын, дегенинен кийинкисин уккан жок) + субстантивацияланган атоочтукка синоним катары мейкиндүү багытты көрсөтүүчү сын атооч менен зат атоочтун айкалышынан (берки учунда, наркы учунда ж.б.) түзүлдү, белгиленилбеген проспекция катышты.

Тексттик категория болуп саналган проспекция категориясын анализдөөдө, анын тилдик коммуникациясында жандап жүргөн ар кандай глобалдык контексттин жаралуусун аныктадык. Максатка ылайык бул категориянын негизги терең, же мазмундук-маанилүүлүк деңгээлин бөлүп алууда, эксралингвистикалык мүнөздөгү бардык факторлорду когнитивдүү планда карадык. Жогору жакта аныкталгандай, проспекция категориясы –

көркөм текстте текст жаратуучу категория, анда көркөм-таанып билүүчүлүк жана автордук чыгармачыл ишмердүүлүктүн ой жүгүртүү процесси чагылдырылат.

Проспекция категориясы божомолдоо процессин жана келечекте ишке ашуунун мүмкүндүгүн билдирген категория болуп саналат, анын дагы бир деңгээли болуп, маанисине ылайык, “тексттен сырткаркы” проспекция эсептелинет, анда тексттин алдыңкы чегинде жаралчу көрүнүштү, окуяны аныктоочу шилтеме берилет. Мында келечекте болуучу окуя божомолдуу түрдө берилет да, убактылуу-мейкиндүү локализацияда жаңы билим жарала элек болот, ал алыскы же жакынкы келечекте ишке ашат. Көркөм чыгарманын текстинде адресант тарабынан келечекте ишке ашуу мүмкүнчүлүгү шилтеме-сигналдар менен көрсөтүлүп берилет. “Тексттен сырткаркы” проспекциянын белгиленилбеген түрү автордун келечекке багытталган таанып-билүү процессин чагылдырат, ал таанууда алдын ала чагылдырылган мүнөзгө ээ болот.

4.2. Көркөм тексттеги проспекция категориясынын функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары мейкиндик түзүлүшү. Көркөм тексттеги проспекция категориясынын ФССК катары мейкиндик түзүлүшүндө борбордук жана үстүрт деңгээли болот. Жогоруда көркөм тексттин тилдик материалына жүргүзүлгөн анализге таянып, проспекциянын функционалдык семантикалык-стилистикалык категориясынын борбордук деңгээлин түзгөн тексттик бирдиктерди белгилеп беребиз. Аларга: композиционалдык-коммуникативдик блоктор (киришүү, баш сөз), баяндап берилчү окуянын кыскача мазмуну, автордук концепциянын жайгашуусунун келечегин көрсөтүү, автор менен окурмандын биргеликте болгон коммуникативдик-таануучулук ишмердүүлүккө алдын ала даярдыкты түзүү, текст ичиндеги шилтеме, сносканы адресаттын маалыматты кабыл алуусуна көңүл бурууга багыттоо кирет.

Бул каражаттар проспекциянын негизги функциясын, алдын ала, келечекте болчу ойлонуусун, ошондой эле көркөм тексттин коммуникативдик жана концептуалдуу маанилүү учурларын, келечекте болорун алдын ала түшүндүрүп берет. Кезектеги баяндоону актуалдаштырууга жардам берген синтаксистик каражатка: этиш (мисалы, токтолобуз, көңүл бурабыз, көрсөтөбүз ж.б.) модалдык боекчого ээ болгон, потенциалдуу лексикалык мааниге ээ кыймылды билдирген этиш (мисалы, токтолууга туура келет, чечип берүү зарылдыгы жаралат ж.б.); жаңы информацияны күтүүгө багытталган этиш (мисалы, бул жөнүндө дагы айтылат; төмөндө дагы сүйлөшөбүз, кийинчерээк да буга кайрылабыз ж.б.); багыныңкы байланыштагы сүйлөмдүн составында болгон жакты билдирген этиштик конструкциялар (мисалы, төмөндө биз көрөбүз, эмне...; ж.б.) киринди сөздөрдөн турган сөз айкашы жана киринди сүйлөм катышкан жана алдын ала пландалган күчтүү семантиканы билдирген

туруктуу фразеологиялык конструкциялар (мисалы, төмөндө биз кандай көрсөк, мындан ары кандай көрүнсө, алдыда кандай айтылса, анан эмне жөнүндө терең айтылат ж.б.); перспективдүү семантикада атооч сөздөрдөн түзүлгөн баяндоочтон турган жаксыз сүйлөмдөр (мисалы, ал каарманды талкуулайбыз дагы...; мындан ары да кайрылабыз окуяга...ж.б.); автордук ойдун перспективдүү жүрүшүн түшүндүргөн туруктуу сөз айкашынан турган синтаксистик-семантиканын алга умтулганын көрсөткөн логикалуу чакчыл түрмөктөр ж.б. кирет.

Борбордук деңгээлди уюштуруучу морфологиялык каражатка алгач I жактын көптүк түрүндө турган этиштин келер чак формасы жана келечекти көрсөткөн этиштин учур чак формасы (алдын ала айтылчу билдирүүгө окурмандын көңүлүн бурган) кирет. Проспекциянын семантикасын билдирген лексикалык-грамматикалык жана лексикалык каражаттарга: субстантивацияланган атоочтуктар, мейкиндүү жана убактылуу аныктагычтар (мисалы, башталышында, алгач, анан ж.б.); убактылуу-мейкиндикти билдирген тактоочтор (мисалы, кийин, төмөндө, кечирээк, мындан ары ж.б.); алга умтулган-логикалуу семантиканы билдирген этиштер (мисалы, баштайбыз менен..., кийинкиге..., кайрылабыз ж.б.) кирет. Проспекциянын семантикасын көрсөткөн үстүрт каражатына талдоого алынган текстте сейрек кездешкен жана ага параллелдүү кошумча мааниге ээ (мисалы, байланыштырган, мүнөздөгү, ойлонууга түрткөн ж.б.) тилдик каражаттар кирет. Аларга: перспективдүү семантиканы билдирген субстантивацияланган сын атоочтор (мындан аркы, азыркы); убактылуу-мейкиндик маанини билдирген тактоочтор менен атоочтуктан турган сөз айкаштар (мисалы, төмөндөгү каралган, алдыга жазылган, келечектеги боло турган, мындан аркы баяндалган, азыркы көрсөтүлгөн ж.б.); I жактын жекелик санында турган ат атоочтук-этиштик конструкция (эскертем, кайрылам, белгилейм ж.б.); максат, шарттуу, мезгил багыныңкы сүйлөмдөн туруп, перспективдүү көрүнүштүн семантикасын күчөткөн (мисалы, ал жөнүндө дагы айтуу үчүн, биз кийинки бөлүмгө кайрылабыз ж.б.) кирет. Эки багыттуулукка (ретроспективдүү жана перспективдүү) ээ болгон көрүнүштү да проспекциялык билдирүүнү уюштурган үстүрт каражатка кошобуз. Бул бөлүмдө проспекцияны функционалдык семантикалык-стистикалык категория катары талдоого алдык.

4.3. Көркөм тексттеги проспекциялык тилдик айтылыштар. Көркөм тексттеги проспекциялык айтымдардын сигналдары болуп, ар кандай деңгээлде көрүнгөн тилдик бирдиктер эсептелинди. Алардын өзүнө таандык болгон семантикалык мааниси болуп, учурдагы кептин жакынкы, келечекте, алдын ала, же өтүп кеткен келечекте болчу маалыматты бериши саналды.

Проспекциянын каражат – сигналдары вектордук мейкиндик сапатка ээ

болгон убактылуу-мейкиндик континуумдун (хронотоптун) функциясында ар кандай деңгээлдик каражат катары кызмат аткарды.

Мисалы, ...Бир жолу иштен келатып балдарына кирген Абуталип мындай деп калды:

– Эдигей, мен балдарыма кошуп сенин кыздарыңды да окутайын.

...Жаштайынан билим керек болор кез жакындап келатат. Азыркы балдар чон кишилердин билгенин билүүсү зарыл. Антпесе кийин чоң билимге баш багып кире албай калат (Ч.А.,120-б.).

... “Эгер телегей тегиз болсо, жашоонун кадыры бир пулдук болуп калбайбы”. Ал пулду алгандан кийин бир заматтын ортосунда чоочун болуп өзгөрдү...

... Кийинки убактарда ыйлап турушкан жаш балдар түшүнө көп кирчү болду (К.Ж.,100-115-бб.).

Бул контексттерде перспекциялык айтымды уюштурган сын атооч: кийинки, азыркы ж.б.; тактооч: кийин ж.б. Азыркы – сын атооч сөз, тексттик мейкиндикти түшүндүргөн шилтеме ат атоочко (ушул, ушу) синоним + катары катышты. Кийин – тактооч сөз, ал пулду алгандан кийин – атоочтук менен чогуу биригип берилди. Жөнөкөй сүйлөмдүн тизмегинде этиштин келер чак формасы менен мындан аркы, келерки, андан кийин, анан, дагы, андан соң, кийинки деген тактооч сөздөрдүн айкашынан түзүлгөн перспективдүү айтым баяндоонун тартибин, ырааттуулугун көрсөтөт.

Мисалы, Биз кийин сөз кылабыз..., Биз анан терең кароого жетишебиз...; Мындан ары да кайрылууга тийишпиз... ; Анан да кайрылабыз. Төмөндө, жогоруда белгиленген перспекциялык айтылышты уюштурган конструкциялык түзүлүштүн көркөм чыгармада колдонулушун далилдеген мисалга кайрылабыз.

... Канчадан бери жаабакан эсесин чыгара төктү. Эдигей үйүнө чуркады.

... Куттыбаевдин үй-бүлөсү үйүнүн жанында жамгыр астында бийлеп жатышканын көрүп токтоп калды.

... Борондуда аргасыз туруп, жылт эткен бактысын илеп жуткан буларды карап турган Эдигейдин көңүлү көтөрүлдү, кейип да турду, күлкүсү да келди, аяп да турду... (Ч.А.,163-б.).

... Ушул гана эч ким билбеген эрежени сактагандай унчуккан жок. Ким сүйлөсө ошонун оозун карап мулуюп коет, бар болгону ошол.

... Базар көргөн жылкылар эмеспи, кайда кетишмек эле, - деди эң биринчи болуп келген чал отуруп жатып (К.Ж.,115-б.).

Биринчи контекстте канчадан бери (тактооч) + жаабакан (атоочтук) + эсесин (зат атооч) сөздөрдүн айкалышынан түзүлгөн сүйлөм (канчадан бери жаабакан эсесин), учур чакта болгон окуяны эске салуу менен (канчадан бери) атоочтук (жаабакан) аныктоочтук милдетти аткарды жана перспективдик багытты көрсөттү. Экинчи контекстте перспективдүү айтымдар: 1. Ушул гана эч ким билбеген эрежени сактагандай унчуккан жок. 2. Базар көргөн жылкылар эмеспи, кайда кетишмек эле... 1-сүйлөм: атоочтук түрмөк + зат + атоочтук +

этиш; 2-сүйлөм: атоочтук + зат + этиш + тактооч + этиш + бөлүкчөдөн турган конструкциядан турду.

Морфологиянын жардамында проспекция этиштин келер чак формасын (жөнөкөй жана аналитикалуу) колдонот, чыгармачылык процессте автордун коммуникативдик – таануучулук ишмердүүлүгү кандай гана шартта болбосун, дайыма алдыга, келечекке карай багыт алат. Көркөм текстте этиштин келер чак формасы, белгилүү бир маанилүү фрагментти бөлүп алып, бөтөнчө белгилейт, анын процессуалдуулугу автордун баяндоосунун келечегин актуалдаштырат жана аны окурманга багыттайт. Этиштин келер чак формасынан сырткары проспективдик айтымды уюштуруу үчүн этиштин учур чак формасы да колдонулат, ал адресанттын ойлонуучулук кыймылын кезек-кезек менен мүнөздөйт. Этиштин учур чагынын формасы контексте келечектеги объективдүү семантиканы алып жүрүүчү болуп саналат. Проспекциялык билдирүүнү көрсөткөн синтаксистик каражаттардын борбордук орунунда кириңди сөздөн турган сөз айкашы жана кириңди сүйлөм турат, анда автордук ойдун кыймылын чагылдырган жана алдыда болчу абалды билдирген белгилүү сигнал жаралат. Текстте проспекциянын жаралуу абалына коммуникативдик-логикалык мүнөздө шилтеме түрүндө берилген конструкциялар чоң роль ойнойт.

Проспекция – мазмундук-фактылык информацияны берген, аны кайрадан түзүү, пландаштыруу жөндөмүнө ээ болгон кептик элемент. Ал –окурманга (угуучуга) кептин предметин талкуулоо процессинде алдын ала кандай маалымат болору жөнүндө кабар берүүчү конструктивдүү ыкма.

4.4. Көркөм тексттеги проспекция категориясынын аткаруу функциясы. Көркөм тексттин толук мазмунуна алды жакта жасалган талдоодон көрүнгөндөй, проспекцияны билдирүүчү семантикалык каражаттар бир жактуу эмес, ушуга негизделип, аны түзүүчү каражаттардын негизги функциясына карап, проспекциянын мейкиндик түзүлүшүн төрт микромейкиндикке бөлөбүз: информационалдык күтүү микромейкиндиги; адресаттын коммуникативдик-таанып билүүчүлүк ишмердүүлүгүн жөнгө салган микромейкиндик; адресаттын ой жүгүртүүсүн жана көңүл буруусун активдештирүүгө акцент жасаган микромейкиндик; проспекция категориясынын экинчи функциясындагы байланыштыруучулук микромейкиндик.

Проспекциянын информационалдык күтүү микромейкиндигин пайда кылган тилдик каражаттар автордун аң сезиминдеги көз карашы боюнча адресатка алгачкылардан болуп багыт берет. Адресаттын коммуникативдик-таанып билүүчүлүк ишмердүүлүгүн жөнгө салган микромейкиндикти уюштурган тилдик каражаттар адресанттын жараткан көркөм чыгармасына окурмандын коммуникативдик мамилесинин туура жолго багыт алуусун көзөмөлдөйт. Ал эми адресаттын ой жүгүртүүсүн жана көңүл буруусун

активдештирүүгө акцент жасаган микромейкиндикте автордун аң сезимдүү ишмердүүлүктүн бөлүнүп көрсөтүлгөн информационалдык маанилүү, негизги түйүнүнүн мааниси чечмеленет. Проспекция категориясынын экинчи функциясындагы байланыштыруучулук микромейкиндикте тилдик каражаттар бир эле убакта эки функцияны (проспективдик жана байланыштыруучулук функцияны) аткарышат.

Иштин V бөлүмү «Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясынын өз ара карым-катышы» деп аталат. Мында көркөм тексттин аспектиинде ретроспекция жана проспекция категорияларынын туюнтмаларынын өзгөчөлүктөрү талдоого алынат жана алардын бири-бири менен болгон байланышы аныкталат.

5.1. Көркөм текстте ретроспекция жана проспекция категорияларынын бири-бири менен болгон карым-катышы. Диссертациялык иште көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориялары өз алдынчалуулукка ээ болгон эки категория катары каралды, бирок алар карым-катышта болуп, бири-биринен ажырабаганы байкалды. Ретроспекция жана проспекциянын башка тексттик категориялардан айырмаланган өздөрүнө мүнөздүү болгон белгиси – бул категориялардын экстралингвистикалык байланышка шартталганы, ажыратылбаган татаал, эки аспектүү көрүнүш экендиги аныкталды.

Проспекция жана ретроспекция категориясы өз ара карым-катышта болуп, экстралингвистикалык факторлого шартталышат. Анда “жаңы” билим “эски” менен болгон байланышын жоготпойт, тескерисинче, жаңы менен эскинин оппозициясын жаратат, алар карым-катышта колдонулат [Арутюнова, 1997:174].

Ретроспекция жана проспекция категорияларынын өз ара карым-катышынын жаралыш абалы эки жолго ээ: “катарлаш” – мында тексттик категориялар коммуникативдик жалпылыкка биригүү менен катарлашып пайда болушат, бирок бири-бирин бөгөп салбайт; “бири-бирине өтүп кирүү” – бул абалда тексттик категориялар бири-биринен өтүп кетпейт, ошол эле тилдик элемент бир категория катары жаратат [Змиевская, 1984: 128]. Эки категория контактуу “катарлаш” абалында, биринчиден, баяндоодо ретроспекция жана проспекциянын сигналдары бир эле убакта, экинчиден, бир абзацтын чегинде эки катарлаш сүйлөмдө, үчүнчүдөн, биринин артынан бири келген абзацта эки сүйлөмдө катышат. Алардын ичинен көп кездешкени – абзацтын башталышында: биринчи сүйлөмдө, окурманга мурдагы контексте болгон окуяны эсине салат, экинчи сүйлөмдө, мындан аркы талкуунун жүрүшүнө чакырат.

Мисалы: ... Балдарга демиш болуп, буерде алдыртан жаза берген тура. Бул эмне? Муну да балдар үчүн дейсиңби? ...;

– Бул эмне? – деп түшүнбөдү Эдигей.

– Эмне? Сен билишиң керек. Мына атын кара: “Раймалы-аганын инисине Абдилханга айтканы” ...; Бул болгон иш. Эски кишилер бу тарыхты жакшы билишет (Ч.А., 209-б.).

... Автостанцияга барып көпкө гезит окуганча атасын күттү. Болжолунда атасы келген жок. Автобус келди, атасы келген жок.

... Ал убакыттын кандай азап менен жылганын дагы сизди. Эмнегедир күнүлдөп ун серпкен теңирмен көз алдына элестеди (К.Ж., 113-б.).

Контексттерден алынган мисалдарда көрүнгөндөй, ретроспекция башкы багыт берүүчү белги б.а. тексттин динамикасында айтылган проспекцияга жөлөк болуп, анын логикалык ырааттуулукту сактоосун шарттайт. Ретроспекция жана проспекциянын “катарлаш” келүүсү – тексттин мазмунунун муунакталып кетүүсүнө бөгөт коёт, текстте алардын “кадамдаш” жайгашуусу менталдык кыймылды уюштурат, ошондой эле ретроспекциядан проспекцияга өтүү жолун көрсөтөт. Жогоруда берилген мисалда ретроспекция жана проспекциянын “катарлаш” келүү абалында биринчи сүйлөмдөрдө мурда болуп өткөн көрүнүш (ретроспекция: ... буерде алдыртан жаза берген тура; ... гезит окуганча атасын күттү) окурмандын эсине салынды да, кийинки сүйлөмдөрдө (... сен билишиң керек; ... бул болгон иш; ... бу тарыхты жакшы билишет; ... автобус келди; ... атасы келген жок; ... ал убакыттын кандай азап менен жылганын дагы сизди... адресант адресаттын көңүл буруусун окуянын алдыда болчу кыймылына (проспекцияга даярдайт, мында автор окурманды дагы бир фактыны кароосун б.а., көркөм баяндоонун жүрүшүндө берилген ойду терең түшүнүүсүн өтүнөт.

Жогоруда көркөм чыгарманын контекстине жасалган лингвистикалык талдоо көрсөткөндөй, ретроспекция менен проспекциянын “катарлаш” карым-катышында бир окуянын экинчиге ырааттуу өтүшү – бул жалпыга бирдей мейкиндик-убакыттык континуумга биригүүсү.

Ретроспекция жана проспекциянын карым-катышынын кийинки ыгы – “бири-бирине өтүп кирүүсү”, мында бир эле ошол сигналдар бир эле убакта ретроспекцияга жана проспекцияга да кызмат өтөшөт. Ретроспекция жана проспекциянын кээ бир биримдигинин маанилик жактан ширелишип, жуурулушуп кетиши эки жактуу семантиканы (ретроспективдик жана проспективдик) билдирген этиштерди колдонууда жаралат. Аларга: кайталанат, эскерилет, кайра кайрылат ж.б.у.с. маанини билдирген этиш сөздөр кирет, алар лексикалык ретроспективдүү маанини билдирүүдө, контекстте келер чак формасында колдонулат, кээ бир учурда зарылчылдык жаралса, ретроспективдик-проспективдүү маанини билдиришет.

Мисалы, ... поезд кетип, атасы келбей калганын сен көргөн болсоң го, умсунуп калганын көрсөң го...;

... О, кудай, ай, түбүң түшкөн турмушуң эмнеге ушундай болуп курулду

экен? Эмнеге ата балага, бала атага мынчалык боор эт менен бир болуп жаралган? Жанды кыйнап эмне азап?...;

– Сагындым, атикамды! Сагындым, сагындым! – деп Эрмек чаңырат, үмүт кылып, ишенип, жалынып, муңканып Эдигейдин мойнун кучактайт (Ч.А., 227-б.).

... Таңга жуук Арыков бир нерседен улам ойгонуп кетти. Бирөөнүн кыйкырганын уккансыды ... Кайра жатып уктап калды ...;

– Бул кимиң эле, айланайын?

– Атам, – деди Арыков.

... Арыковдун көкүрөгү жибиш түшүп, атасын жоктоп, өмүрдү жоктоп, мындан жүз жыл мурун ала тоодой ат минип, ак элечек кийип, аткан октой келаткан чоң энесин жоктоп; ... сууга салса чөкпөгөн, отко салса күйбөгөн, мүрөктүн суусун ичкен, өлбөс он жашар Арыковду эстеп, ...; эмнегедир, үч сөздөн турган түшүн эстеп, жоктоп өксүп-өксүп ыйлап жиберген ... (К.Ж., 160-б.).

Талдоого алынган контекстте артка кайтууну, эскерүүнү билдирген этиш сөздөр (келбей калганын, көргөн болсоң, курулду экен, жаралган, эстеп, сагындым, кучактайт, курулуптур, ойгонуп кетти, уккансыды, уктап калды, жоктоп, кийип, ыйлап жиберген ж.б.) ретроспективдик-проспективдүү маанини билдирди. Ошондой эле алдыга карай умтулган жана максатка жетүү зарылчылыкка негизделген кыймылды көрсөттү. Мында мейкиндик-убакыттык континуумдагы көрүнүштөр ажыраган жок, тескерисинче, мындан ары эффективдүү жайгашып, жалпы мааниден турган, бири-бирине чиеленишкен категориялардын (ретроспекция жана проспекциянын) карым-катышы жаралды.

5.2. Ретроспекция жана проспекция категориясынын туюнтулуу өзгөчөлүктөрү. Көркөм текстте ретроспекция жана проспекция категориясы көркөм убакыттын функциясын аныктайт, автордун берейин деген негизги идеясын чыгарманын композициялык түзүлүшү жана аны жеке окурмандын кабыл алуусу менен тыгыз байланышта чечмелеп берет.

Көркөм убакыт хронологияга баш ийбейт, ал автордун идеялдык-көркөм ой максатына жана анын чыгармасынын эстетикалык принциптерине баш иет. Тексттин көркөм убакыт категориясынын бирден-бир өзгөчө касиети болуп, артка кайтуучулук, же багытындагы ар түрдүүлүк, анда ретроспекциялык жана проспекциялык көрүнүштөрдүн жаралышы саналат. Объективдүү убакытка кайталанбастык, бир багыттуулук мүнөздүү, аны өткөн мезгилге кайтаруу мүмкүн эмес, ал дайыма келечекке багытталат. Ал эми жалганылган убакыттын өзгөчөлүгү баштапкы абалына келүүчүлүктөн жана багытынын ар тараптуу болушунан көрүнөт.

Автордук баяндоо өткөн мезгилден азыркы учурга чейин, азыркы учурдан өткөн мезгилге да каармандын кабылдоосунун негизинде алмашыла

берет. Бул – ретроспекциялык кубулуш. Азыркы көркөм адабиятта баяндоонун бир калыпта ишке ашпай калышы, окуялардын хронологиялык катарынын бузулушу, эпизоддордун өз учуру боло электе алмашышы, өткөнгө кайрылуусу кадимки көрүнүшкө айланды. Бул маселеге окумуштуулар М. М. Бахтин, Ж. Женетт, Д. С. Лихачев, Ю. М. Лотман, Т. Л. Мотылева, А. А. Потебня, В. Б. Шкловский ж.б. кайрылышкан.

Ретроспекциянын: объективдик-автордук жана субъективдик-окурмандык деген эки түрү бар. Объективдик-автордук ретроспекцияда автор окурманга өзүнүн чыгармасын сунуштайт жана аны текстке кайрадан кайрылууга үндөйт. Мында *кантип эске келди* < ... >, *кайрадан анын көз алдында өткөн окуя* < ... >, *эмне болгонун окурман билет* < ... > ж.б.у.с. айтымдар колдонулат. Биздин көз карашыбызда, объективдүү-автордук ретроспекция гана эксплицитивдүү түшүнүк берүү жөндөмүнө ээ.

Мисалы, *Бул иш Таңсыкбаевдин өмүрүндөгү, ишиндеги чоң олжосу, ийгилиги болсо, Куттыбаевге буту-колун карыштыра чапкан тиштүү капкан, кайра чыга алгыс терең ор болду...* (Ч.А., 386-б.).

Субъективдик-окурмандык ретроспекция – “баяндоонун континуумун жеке чыгармачылык менен кабыл алуунун” натыйжасы. Субъективдик-окурмандык ретроспекция автордук тексттин композициялык түзүлүшүнүн өзгөрүшүн окурмандын толук таануусунун жардамы менен пайда болот, ал текстте эч кандай түшүндүрүүсүз жана шилтемесиз имплицитивдүү айтылуу жөндөмүнө ээ.

Мисалы, *Бирок эң кереметтүү нерсе Чыңгызхандын тегерегиндеги кароол, жасоол, кесегулдар эмес. Булар жүздүн ичинен, миңдин ичинен тандалган шамшардай өткүр эрлер дечи, жок, булар эмес. Булардын илбирстей шамдагай аттары да эмес. Жок, эң кереметтүү нерсе жерде эмес, көктө эле* (Ч.А., 405-б.).

Субъективдик-окурмандык ретроспекция окулган саптарда эс тутумда эмнелер пайда болгонуна байланыштуу болот: *оригиналдуу ой; өзгөчө формадагы баяндоо; окурмандан билдирүүнү адекваттуу түшүнүүнү талап кылуу; стилистикалык кабыл алуу; баяндалган фактынын окурмандын жеке турмушуна жакындыгы; күтүүсүз жаралган ассоциация* ж.б.

Мисалы, *Ушундай бир булут пайда болору жөнүндө алгач ага жер кезген бир дербиш-төлгөчү айткан эле* (Ч.А., 405-б.).

Көркөм чыгарманын автору окурмандын көңүлүн мурда баяндалган фактыга буруп, кайрадан ал жөнүндө жаңы маалымат берет. Аны эффективдүү түшүнүү үчүн автордук текстти кайра-кайра окуу керек.

Ретроспекция – автор тарабынан максаттуу белгиленген багытты ишке ашыруучу тексттин көркөм категориясы.

Мисалы, *Бирок канча поезд өттү, күн артынан күн кетибатат, атасы келбеди, тоо арасынан аны капилет көчкү басып калгандай, каерден, кандайча*

басып калганын эч ким билбеген сыңары кабар жок (Ч.А., 380-б.).

Бир ай болду, Абуталип Куттыбаев шыптагы күндүр-түндүр жаркыраган бу электр жарыгынан анык азапты көрүп бүттү (Ч.А., 380-б.).

Перспекциянын да объективдик-автордук жана субъективдик-автордук деген эки түрү бар. Объективдик-автордук перспекциянын жаралышында төмөнкү сөз тизмектери колдонулат: *алдын ала айтабыз..., төмөн жакта кандай болот..., болжолдуу талкуу жаратуучу көйгөйлөр ..., артынан калбоо тартиби менен карайбыз ...* ж.б. Субъективдик-окурмандык перспекциянын өзүнө тиешелүү өзгөчөлүгү бар, ал негизги текстте козголгон көйгөйлөрдү ж.б. максаттагы билдирүүлөрдү ачып берет. Ретроспекция жана перспекция категориялары көркөм текстте автордун берейин деген негизги идеясын чыгарманын композициялык түзүлүшү жана аны жеке-окурмандын кабыл алуусу менен тыгыз байланышта чечмелеп берет.

5.3. Ч.Айтматовдун “Кылым карытаар бир күн” романынын мисалында ретроспекция жана перспекция категориясынын өз ара карым-катышын анализдөө маселеси. Көркөм текстти талдап чыгуу процессинде анын композиционалдык түзүлүшү маанилүү роль ойнойт, ал көркөм ойдун логикасынын өнүгүшүнүн көрүнүшү болуп саналат, анын ар бир компоненти бүткүл тексттин айрым коммуникативдик байланыштарынын маанисин уюштуруучу болуп калат.

Ретроспекция жана перспекция категориясы тексттин мазмунун берүүнүн ырааттуулугун, ойдун өнүгүү логикасын, ой жүгүртүүнүн негизги учурларын бөлүп көрсөтүүнү, мурунку билдирүүдөн кийинкиге өтүүнү, көңүл буруунун жана түшүнүүнүн туруктуулугун сактайт. Көркөм тексттерде ойдун логикалык кыймылы өз алдынча сүйлөмдөрдүн ортосундагы байланыштын эки түрү аркылуу чагылдырылат. Бул байланыштар шарттуу түрдө ички жана тышкы деп аталат. Тышкы байланыш сүйлөмдүн мүчөсү болбогон сөздөр: байламталар, кириңди сөздөр, бөлүкчөлөр ж.б. аркылуу ишке ашырылат. Ички байланыш сүйлөмдөрдүн мүчөлөрүн, же бүтүндөй өз алдынча сүйлөмдөрдү колдонуу менен ишке ашырылат.

Мисалы: *... Ал терезе – Абуталип Куттыбаевдин үй-бүлөөсү турган жалпак үйдүн терезеси. Абуталип эми мына эшиктен кирип келчүдөй, шырп эткен дабышты аңдыган Зарипа жарыкты өчүрбөйт, чырактын билигинин улам кароолонуп кеткен үчүн кесип коюп күтүп отурат. Биликтин учу кесилип, үй ичи жарыгыраак боло түшкөндө уктап атган эки баласын эркинден бир карап алат, кара чачтуу томолук бааштарын тийиштирип, уялаш күчүктөрдөй, экөө уктап атат (Ч.А., 380-б.).*

... Бирок канча поезд өттү, күн артынан күн кетип батат, атасы келбеди, тоо арасынан аны капилет көчкү басып калгандай, каерден, кандайча басып калганын эч ким билбеген сыңары кабар жок (Ч.А., 380-б.).

Бул контексттин семантикалык өнүгүүсүн туюнтууда, ретроспекция жана проспекция категориялары текст түзүүчү функцияны аткарды, мазмундук линия үзгүлтүксүз жүрүүдө, анда көркөм убакыт параллелдүү өнүгүүдө.

Ошондой эле белгилүү аймакка мүнөздүү болгон көрсөткүч (*ал терезе – Абуталип Куттыбаевдин үй-бүлөсү турган жалпак үйдүн терезеси ж.б.*), адамдардын энчилүү аттары (*Абуталип Куттыбаев, Зарипа ж.б.*), тиричилик буюмдары (*чырактын билиги, биликтик учу ж.б.*), белгилүү объект (*үй ичи ж.б.*), адамдын жүзү (*шырп эткен дабышты аңдыган Зарипа жарыкты өчүрбөйт; ...кара чачтуу томолук баштарын тийиштирип, уялаш күчүктөрдөй, экөө уктап атат...*) ж.б. аталыштар менен мүнөздөлгөн мейкиндик көрсөтүлдү.

Көркөм чыгармаларда мазмунду көрсөтүүчү формаларды түзүүдө, эң көп түрдүүлүктү учуратабыз. Мисалы, текстте атоочтуктун эки түрү (грамматикалык жана затташкан форма) көп колдонулат (*... кайсы үйдүн терезеси? – Абуталип Куттыбаевдин үй-бүлөсү турган; кайсы Зарипа? - шырп эткен дабышты аңдыган; кандай кабар жок? – тоо арасынан аны капилет көчкү басып калгандай, каерден, кандайча басып калганын эч ким билбегендей*). Мында атоочтуктун затташкан формасы колдонулду. Ал сүйлөмдө этиш менен сын атоочтун маанисин толук түшүнүүгө жардам берди.

Контекстте мейкиндиктин, убакыттын, мүнөздүн образынын айкалышы, семантикалык маанилүүлүктү туюндурган ар бир сөз түркүмдүн өзгөчө орду, этиштик формалардын вариантынын (азыркы аныкталбаган жана перспективдүү) түрү тексттин ички байланышын шарттады.

5.4. К.Жусубалиевдин “Муздак дубалдар” романынын мисалында ретроспекция жана проспекция категориясын функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары талдоо. Көркөм чыгарманын өзүнө тиешелүү өзгөчөлүгүнүн бири болуп, өз ичине терең жана үстүрт түзүлүштү камтыганы саналат. Терең деңгээли (тексттин ичиндеги) тил аркылуу гана түзүлбөйт, ал жазуучунун ой жүгүртүүсүндө алгач пайда болгон процессти да өзүнө камтыйт, эки тараптуу тилдик бирдиктердин жардамы менен формалдашат. Тексттин үстүрт деңгээли (тексттен сырткаркы) ага салыштырмалуу үстүрттө, тилдик белгилерден курулат.

Мисалы, *...Чын эле мени бул укмуштай бак, мунун ичиндеги ээн-эркин тиричилик, күкүктөп, аккан дарыянын үстүндөгү кылдай көпүрө таң калтырды. Мен колумдагы челекти көтөрүп алып ошол кылдай көпүрө менен аркы өйүзүнө өтмөк болдум. Көпүрөнүн бер жак учуна жакындаганымда аркы өйүздөн безилдеп кыйкырган үндү уктым да, ошол жакка карап токтоп калдым. ...*(К.Ж. 50-б.).

... Ичине чаң толгон, эски керебетте жатып көргөн Арыковдун түшү ушул эле. Ал эми өңүндөгүсү бул. Арыков үчүнчү класста окучу. Же экинчидеби... Ал окуган мектеп бийик дөбөнүн үстүндө болчу. Терезелери

тоону караган шайпаңы жок молодойгон кичинекей ак там эле. Аркасында жайы кышы дебей, эски арабанын арткы эки дөңгөлөгү турчу. Балдар танакиске чыгар менен ошого жабыша турган, ары-бери калдыратып сүйрөп иш-эрмектери ошол эле (К.Ж. 50-б.). Контексттин биринчи абзацынын мисалында ретроспекция категориясы талдоого алынды. Иште көрсөтүлгөндөй, текстте ретроспекция эки жол менен биринчиден, болуп өткөн окуя текстте баяндалган (... дарыянын үстүндөгү кылдай көпүрө таң калтырды ..; ... аркы өйүзүнө өтмөк болдум ...; “артыңа кайт” деп адатындай мага күйүп-бышып безилдеп кыйкырган Чоң энеми көрдүм ...) көрүндү. Экинчиден, ал маалымат тексттин алдыда болуучу кыймылын токтотуу менен (... ичине чаң толгон, эски керебетте жатып көргөн Арыковдун түшү ушул эле. Ал эми өңүндөгүсү бул. Арыков үчүнчү класста окучу ...; ... эски арабанын арткы эки дөңгөлөгү турчу. Балдар танакиске чыгары менен ошого жабыша турган, ары-бери калдыратып сүйрөп иш-эрмектери ошол эле.. ж.б.) айтылды. Мындан ретроспекция категориясы (1-абзацта) өткөнгө кайрылып, ал окуяга сереп салса, проспекция категориясы (2-абзацта) тексттин алга умтулган өнүгүүсүн алдын ала көрсөттү. Бул категориялар автордук баяндоодо вектордук багытты көрсөтүшүп, текстти түзүүдө ар түрдүү формалык ыктарды ишке ашырды. Алар менен өз ара мамиледе болгон убактылуу жана мейкиндүү аспектиде: алга-артка, ылдый-өйдө, эрте-кеч жаралышты, текстте эки функцияга: мурда айтылганга шилтеме жана алдын-ала болчуга шилтеме берилди.

Убакыттын грамматикалык категориясынын баштапкы түшүнүгү болуп, учурдагы кеп саналды, ал жогоруда көрсөтүлгөн контекстте артка чегинүү (ретроспекция), же алдын ала айтуу (проспекция) формасында ишке ашты, контекстте учурда болуп жаткан процесс – кайсы окуя айтылып жаткан болсо, ал уланбай токтоп, ортосунда учурдагы кеп пайда болору көрүндү. Ал убактылуу-көрүнүштүк формада үстүрт түзүлүштө (тексттен сырткаркы) мейкиндикте жаралды. Көркөм текстте ал категориялар лексикалык-грамматикалык, синтаксистик, семантикалык-стилистикалык тилдик каражаттардын жардамы аркылуу экстралингвистикалык факторлордун негизинде түзүлдү.

КОРУТУНДУ

Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясын иликтөөдөн чыккан натыйжалар төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга негиз болду:

1. Диссертациялык иште биринчилерден болуп, кыргыз тилиндеги толук бүткөн көркөм текстте текст түзүүчүлүк мааниге ээ болгон ретроспекция жана проспекция категориясына (мурда бул планда алар атайын иликтөөгө алынбаган) комплекстүү түрдө дисциплиналар аралык анализ жасалды. Мындай аракетте көркөм стилдин жана белгиленилген категориялардын

экстралингвистикалык негизи эске алынды, ал көркөм тексттин жогорку деңгээлдеги маанилүүлүгүн ачып берди. Ретроспекция жана проспекцияны иликтөөдө алардын эки деңгээли: терең, же мазмундук-маанилүүлүк деңгээл (алдыда болуп өткөн окуяларды жана таанып билүү процессинин динамикасын эске алуу менен) жана үстүрт, же композиционалдык-структуралык деңгээл (конкреттүү тексттин чегинде) толук иликтөөгө алынды.

2. Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы функционалдык семантикалык-стилистикалык (ФССК) категория катары кыргыз тилиндеги материалдын негизинде жаңы аспектиде аныкталды. Анда көркөм текстте белгилүү коммуникативдик-стилистикалык функцияны аткарган жана көркөм кептин стилдик өзгөчөлүгүнө аталган чөйрөдөгү баарлашуунун максатына жана милдетине, башка тексттик категориялардын белгилерине ээ болгон ар кандай деңгээлдеги тилдик каражаттар аныкталып көрсөтүлдү. Буларга байланыштуу ретроспекция жана проспекциянын айтылыштарын түзгөн тилдик каражаттарга системдүү түрдө, б.а., функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары алардын структурасына (терең жана үстүрт, микромейкиндик ж.б.) лингвистикалык талдоо жүргүзүлдү.

3. Функционалдык стилистикада тилдин баарлашуунун ар кандай чөйрөлөрүндө колдонулуш өзгөчөлүктөрүн чагылдырган жана функционалдык стилдеги көркөм текстке (чыгармага) карата аныкталган кеңири функционалдык-коммуникациялык пландын негизинде тексттик категориялар (ретроспекция жана проспекция) аныкталды.

4. Мындан тышкары, аларды изилдөө тексттин статикалык аспектисинде гана эмес, коммуниканттардын когнитивдик активдүүлүгүнүн натыйжасы катары текст түзүүнүн принциптерин чагылдырган динамикалык жагына да багытталды.

5. Ретроспекция жана проспекция категориясы көркөм тексттин семантикалык түзүлүшүн иштеп чыгууга жана аны бүтүндөй текстке жайгаштырууга түздөн-түз катышкан милдеттүү текст түзүүчү категориялар болуп саналат. Алар коммуникативдик процессти чагылдырып, автор менен окурмандын ортосундагы гармониялуу өз ара аракеттенүүнү ишке ашырат.

6. Ретроспекция жана проспекциянын терең аспектиси – бул текстте чагылдырылган автордун таанып-билүү ишинин жүрүшүндөгү көркөм тексттин мазмуну менен мурунку жана алдыда болчу (жаңы) билимдердин ортосундагы байланыш. Категориянын бул жагы лингвистикалык стилистикада атайын изилдөөнүн предмети катары аныкталды, ал көркөм чыгарманын мазмунунун мейкиндик-убакыттык континуумун чагылдырган тексттин түзүлүшү менен байланышта каралды.

Диссертациянын темасы боюнча жарык көргөн эмгектердин тизмеси:

1. Бийгелдиева, Н. А. Категории ретроспекции и проспекции в художественных текстах [Текст] / Н. А. Бийгелдиева. – Германия: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2023. – 63 б.
2. Бийгелдиева, Н. А. Различия выражений ретроспективной и проспективной категорий (в аспекте художественного текста) [Текст] / Н. А. Бийгелдиева // Бюллетень науки и практики. – 2023. Т. 9. – №9. – С. 277-280. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54496020>
3. Бийгелдиева Н. А. Исполнительские функции категории ретроспекции в художественном тексте [Текст] / Н. А. Бийгелдиева // Бюллетень науки и практики. – 2023. Т. 9. – №9. – С. 281-284. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54496021>
4. Бийгелдиева, Н. А. Состояние проведения лингвистического анализа текста в кыргызской лингвистике [Текст] / Н. А. Бийгелдиева // Бюллетень науки и практики. – 2023. Т. 9. – №6. – С. 734-738. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54035083>
5. Бийгелдиева, Н. А. Текущая речь – основное понятие грамматической категории времени (на материале кыргызского языка) [Текст] / Н. А. Бийгелдиева // Бюллетень науки и практики. – 2023. Т. 9. – №6. – С. 739-743. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54035084>
6. Бийгелдиева, Н. А. Ретроспекция и перспекция в тексте (на примере романа Ч. Айтматова «И дольше века длится день») [Текст] / Н. А. Бийгелдиева // Бюллетень науки и практики. – 2023. Т. 9. – №5. – С. 652-656. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=53815408>
7. Бийгелдиева, Н. А. Теоретические основы соотношения грамматического и художественного времени [Текст] / Н. А. Бийгелдиева // Бюллетень науки и практики. – 2023. Т. 9. – №5. – С. 657-661. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=53815409>
8. Бийгелдиева, Н. А. Топологическая характеристика категории времени в художественном произведении [Текст] / Н. А. Бийгелдиева // Бюллетень науки и практики. – 2023. Т. 9. – №5. – С. 662-666. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=53815410>
9. Бийгелдиева, Н. А. Көркөм тексттеги убакыт категориясы [Текст] / Н. А. Бийгелдиева // «IV Международное книжное издание стран Содружество Независимых Государств / «ЛУЧШИЙ ПЕДАГОГ - 2023»: IV международная книжная коллекция научно-педагогических работников – Астана, 2023 г. – С. 84-87.
10. Бийгелдиева, Н. А. Тексттик категориянын функционалдык-семантикалык жана функционалдык-стилистикалык аспектиде изилденишинин жалпы мүнөздөмөсү [Текст] / Н. А. Бийгелдиева // Известия ВУЗов Кыргызстана.

– 2023. – №2. – 262-265-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54762655>

11. Бийгелдиева, Н. А. Тексттин ретроспекция жана проспекция категорияларын изилдөөнүн ал-абалы, проблемалары [Текст] /

Н. А. Бийгелдиева // Известия ВУЗов Кыргызстана. –2023. - № 2. – 265-269-бб <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54762656>.

12. Бийгелдиева, Н. А. Көркөм тексттеги ретроспекция категориясы [Текст] / Н. А. Бийгелдиева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. –2023.-№4.–304-306-бб.

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54791136>

13. Бийгелдиева, Н. А. Көркөм тексттеги ретроспекциялык тилдик айтылыштар [Текст] / Н. А. Бийгелдиева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2023. - № 4. – 289-292-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54791137>

14. Бийгелдиева, Н. А. Убактылуу-көрүнүштүк форма – морфологиялык деңгээлдин бирдиги [Текст] / Н. А. Бийгелдиева // «Ала-Тоо» эл аралык университетинин басылышы. – 2023. - №2. – 220-226-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54151665>

15. Бийгелдиева, Н. А. Көркөм чыгармадагы убактылуу-көрүнүштүк форманын жаралуу принциптери [Текст] / Н. А. Бийгелдиева // «Ала-Тоо» эл аралык университетинин басылышы. – 2023. - №2. – 227-233-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54151666>

16. Бийгелдиева, Н. А. Көркөм тексттеги проспекция категориясы, мазмундук-маанилик деңгээли [Текст] / Н. А. Бийгелдиева // «Ала-Тоо» эл аралык университетинин басылышы. – 2023. - № 3– 220-229-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54881651>

17. Бийгелдиева, Н. А..Текстте кездешкен ретроспекция жана проспекция [Текст] / Н. А. Бийгелдиева // Сборник материалов международной научной конференции «НЕЗАВИСИМЫЙ КАЗАКСТАН: ЯЗЫК И ОНОМАСТИКА» – Тараз: Издательство «Dulaty university», 2023. – 29-33-бб.

18. Бийгелдиева, Н. А. Грамматикалык жана көркөм убакыттын карым-катышынын теориялык негиздери [Текст] / Н. А. Бийгелдиева // Сборник материалов международной научной конференции «НЕЗАВИСИМЫЙ КАЗАКСТАН: ЯЗЫК И ОНОМАСТИКА» - Тараз: Издательство «Dulaty university», 2023. – 108-112-бб.

19. Бийгелдиева, Н. А. Метатекст – тексттин өзүнүн айланасында ачылган натыйжалардын конвергенциясы [Текст] / Н. А. Бийгелдиева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2021. - № 3. – 267-270-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=46306403>

20. Бийгелдиева, Н. А. Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы [Текст] / Н. А. Бийгелдиева // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2020. - № 6 – 295-298-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=46301653>

Бийгелдиева Нуржан Абдыгуловнанын “Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы” деген темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *тексттик лингвистика, көркөм текст, тексттик категория, ретроспекция, проспекция, мазмундук-маанилүүлүк деңгээл, композиционалдык-структуралык деңгээл, функционалдык семантикалык-стилистикалык категория, убактылуу-көрүнүштүк форма, көркөм убакыт, реалдуу убакыт, учурдагы кеп, функция, мейкиндик түзүлүшү, лингвистикалык анализ ж.б.*

Изилдөөнүн объектиси – тексттин семантикалык структурасындагы ретроспекция жана проспекция категориялары, аларды коштогон экстралингвистикалык шарттар.

Изилдөөнүн предмети – ретроспекция жана проспекция категориясынын типологиялык өзгөчөлүктөрү, коммуникативдик-прагматикалык табияты.

Изилдөөнүн максаты – тексттеги ретроспекция жана проспекция категорияларын кыргыз тилиндеги материалдын негизинде лингвистикалык талдоого алуу, көркөм тексттин функционалдашуусунун структурасы жана өзгөчөлүгүн көркөм стилдин спецификасында табуу жана аны экстралингвистикалык негизге шарттоо.

Изилдөөнүн методдору. Иште семантикалык-дифференциалдык, көркөм текстти комплекстүү анализдөө, текстти лингвистикалык талдоого алуу, көркөм текстке функционалдык семантикалык-стилистикалык анализ жүргүзүү, ретроспективдик, проспективдик, синтез, индукция, дедукция, контексттик ж.б. методдор колдонулду.

Изилдөөдөн алынган натыйжалар жана алардын жаңылыгы.

Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы жөнүндөгү илимий-теориялык изилдөөлөр терең иликтөөгө алынды. Аларга жүргүзүлгөн лингвистикалык анализдин ык-жолдору, методдору, көркөм убакыт, учурдагы кеп, убактылуу-көрүнүштүк форма ж.б. түшүнүктөр фактылык материалдын негизинде ачылды. Алардын структуралык деңгээлдери, мейкиндик түзүлүшү, тилдик айтылыштары, аткаруу функциялары, өз ара карым-катышы, туюнтулуу өзгөчөлүктөрү ж.б. кыргыз тилиндеги көркөм тексттин мисалында экстралингвистикалык негизде талдалды.

Колдонуу чөйрөсү. Диссертациянын материалдарын кептин маданияты, практикалык стилистика, адабиятты редакциялоо ж.б. багыттагы илимдерге илимий булак катары колдонууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Бийгелдиевой Нуржан Абдыгуловны на тему: «Категории ретроспекции и проспекции в художественном тексте» на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.01 – кыргызский язык.

Ключевые слова: *лингвистика текста, художественный текст, категория текста, ретроспекция, перспекция, содержательно-значимый уровень, композиционно-структурный уровень, функциональная семантико-стилистическая категория, временно-визуальная форма, художественное время, реальное время, текущая речь, функция, пространственная структура, лингвистический анализ и т.д.*

Объектом исследования являются категории ретроспекции и проспекции в смысловой структуре текста, сопровождающие их экстралингвистические условия.

Предметом исследования являются типологические особенности категории ретроспекции и проспекции, коммуникативно-прагматическая природа.

Цель исследования – на материале кыргызского языка проанализировать категории ретроспекции и проспекции в тексте, найти структуру и особенности функционализации художественного текста в специфике художественного стиля и обусловить на экстралингвистической основе.

Методы исследования. В работе использовались семантико-дифференциальный, комплексный анализ художественного текста, лингвистический анализ текста, функциональный семантико-стилистический анализ художественного текста, ретроспективный, перспективный, синтезирующий, индукционный, дедуктивный, контекстуальный и другие методы.

Результаты исследований и их новизна. Исследованы научно-теоретические категории ретроспекции и проспекции в художественном тексте. На основе фактического материала были раскрыты методы, способы лингвистического анализа, художественное время, текущая речь, временная форма появления и другие понятия. На экстралингвистической основе проанализированы их структурные уровни, пространственная структура, языковое произношение, исполнительские функции, взаимоотношения, экспрессивные особенности и другие примеры художественных текстов на кыргызском языке.

Область применения. Материалы диссертации могут быть применены в области культуры речи, практической стилистики, редактировании текста и в других научных направлениях.

RESUME

dissertation work of Biygeldieva Nurzhan Abdygulovna on the topic "Categories of retrospection and propection in a literary text" for the degree of Doctor of Philology in the specialty 10.02.01 – kyrgyz language

Key words: *text linguistics, literary text, text category, retrospection, propection, content-significant level, compositional-structural level, functional semantic-stylistic category, temporal-visual form, artistic time, real time, current speech, function, spatial structure, linguistic analysis, etc.*

The object of the research is the categories of retrospection and propection in the semantic structure of the text, and the extra linguistic conditions that accompany them.

The subject of the research is the typological features of the category of retrospection and propection, communicative and pragmatic nature.

The purpose of the research is to analyze the categories of retrospection and propection in the text using the material of the Kyrgyz language, to find the structure and features of the functionalization of the artistic text in the specifics of the artistic style and determine it on an extra linguistic basis.

Research methods. The work used semantic-differential, complex analysis of a literary text, linguistic analysis of a text, functional semantic-stylistic analysis of a literary text, retrospective, prospective, synthesizing, inductive, deductive, contextual and other methods.

Research results and their novelty. The scientific and theoretical categories of retrospection and propection in a literary text are studied. Based on factual material, methods, methods of linguistic analysis, artistic time, current speech, temporary form of appearance and other concepts were revealed. Their structural levels, spatial structure, language pronunciation, performance functions, relationships, expressive features and other examples of literary texts in the Kyrgyz language are analyzed on an extralinguistic basis.

Application area. The dissertation materials can be applied in the field of speech culture, practical stylistics, text editing and other scientific areas.

Форматы 60х90/16
Офсет кагазы
Көлөмү 3,0 б.т. Нускасы 100 экз. Заказ №6

“Принт Профи” басмаканасында басылды
Бишкек ш. Ж.Абдрахманова көчөсү, 182.